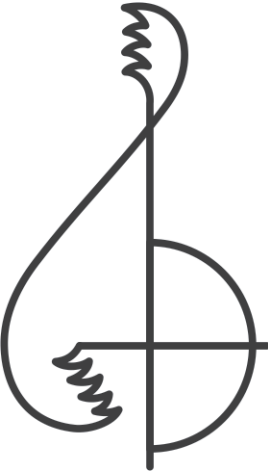

6
2012

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,

Анатолий КУСПАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2012

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис

Поззи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав, КЪУСРАТЫ Анатоли,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2012

НОМЫРЫ ИС:**ХЪАЗБЕГТИ ХЪАЗБЕГ: 100 АНЗИ**

ХЪАЗБЕГТИ Хъазбег. Уæлахези турусатæ. Æмдзæвгитæ, финстæгутæй скуддзæгтæ 6

БИЦЪОТЫ Гриш. Зæды зæрдæ. Роман. Кæрон 11

ХОДЫ Камал. Æрвон дзæнгæрæг. Æмдзæвгæтæ 76

ЦГЪОЙТЫ Хазби. Дæ райсом хорз! Этюд 79

БИАЗЫРТЫ Кромвел. Арв æмæ зæххы хорзæх. Æмдзæвгæтæ 81

НОГЪАЙТЫ Хазби. Мæ ис. Æмдзæвгæ 88

КОКОЙТЫ Махар. Ахæм у нæ цард. Æмдзæвгæтæ 89

ЖАН-ЖАК РУССО: 300 АЗЫ

Жан-Жак РУССО. Хъуыдытæ 92

ВЛАДИМИР ПАЛЬЧИКОВ: 75 АЗЫ

Владимир ПАЛЬЧИКОВ. Алы азты фыстытæ 97

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

ГÆДИАТЫ Секъа. Хъуды Цыппу 104

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ 121

УÆЛÆМХАСÆН

Григорий ТОКАЕВ. Усмирение Северного Кавказа 127

ХЪАЗБЕГТИ ХЪАЗБЕГ: 100 АНЪИ

УÆЛАХЕЗИ ТУРУСАТÆ

ФРОНТАЙ

Зонун, бæллис мæмæ, мæ мадæ,
Бæллун дæмæ æз дæр.
Бæллис, тугъдон арти мæ кадæ
Ма ‘рхауа, ма, дæлдæр.

Цæмæй нæ синхи маке зæгъа:
«Не сарæхстæй дæ фурт!»
Дæуæн азуми маке хæсса
Ме ‘рра миутæ, мæ зунд.

Зонун, мæ мадæ, лæдæрун дæ,
Фал уо мæнæй фæдар,
Æхседгæ тонхи тог есунмæ
Мæ реуи ес æхсар.

Мæ уат – зæнхæ кенæ акъопшæ,
Мæ гъæдздзол ба – уорс мет,
Фæдеси топи гъæр – афонæ,
Мæ дон мæнæн – мæ хед.

Нæййес цардæн бундор æнцони,
Амонд зинтæн – сæ фурт.
Кæнун дин æз, æна, мæ соми, –
Фæууы зуст царди дæр рæвдуд!

Æма, фудæзнаги æ рондзи
Ку ранихъолæн, уæд
Дæ фурт уæлахезæй дæ цори
Æрбастдзæнæй рæуæг!

Зонун, фурцийнаёй дæ цæститæй
 Ёрхаудзæнаёй уæд суг,
 Ёз ба райсдзæнаён амондгунæй
 Дæуæй цитæ, рæвдуд.

Зонун, десгæнгæ исдзордзæнæ:
 «Дæ хелтæ – уорс... къæсхур...»
 Мæнаёй дзуаппи хай райсдзæнæ:
 «Нæ тонх адтæй устур!»

1943

ФИНСТÆГ ЛИДÆМÆ

Æй æхсæвæ æ гъиггаги,
 Тари думгæ агъуйуй.
 Пеци рæбун и фæлхуари
 Мæ хуарз хæлар уолæфуй.

Цилпæ къæси æнафони
 Рохси цъита – цирагъæй.
 ‘Ма æд цитæ æ уæлгъоси
 Бадун хъуæци фæлладæй.

Бадун æма мæ цæстæбæл
 Гъазуй мæ гъæу, мæ еугъуд.
 Ёристадæй мæ зæрдæбæл
 Цогæ цардæн æ рæвдуд:

Мæ зинг зæрдæ, мæ сонт догæ,
 Институти мæ ахур...
 Ёвешпайди æнæ зонгæй
 Нæ фембæлдæ æнахур...

Нæ сосæг уарзт, не ‘фсæрмитæ,
 Кæрæдземæ нæ бæллун,
 Фембæлгæй-еу нæ зæрдитæн
 Сæ цийнадæ, сæ гъазун...

Берæ, мæ хор. Уоци догæн
Ка ‘сфинсдзæнæй æ рæсугъд,
Ка ‘рцъетдзæнæй уоци бонтæн
Сæ уарзт æма сæ рæвдуд!..

Æй æхсæвæ гъизт, æ сонти,
Æй саугурмæ, фудуазал,
‘Ма дин, мæ хор, æнафони
Æрветун æз мæ салан!

Хъ. Хъазбегти

*4-аг Украинаг фронт
25.12.1943 анз*

ЗАРÆ, МÆЛГЪÆ!

Зарæ, мæлгъæ, зарæ,
Цъæх сифтæри идзулд:
Æрхаста дин барæ
Аци уалдзæг ивулд.

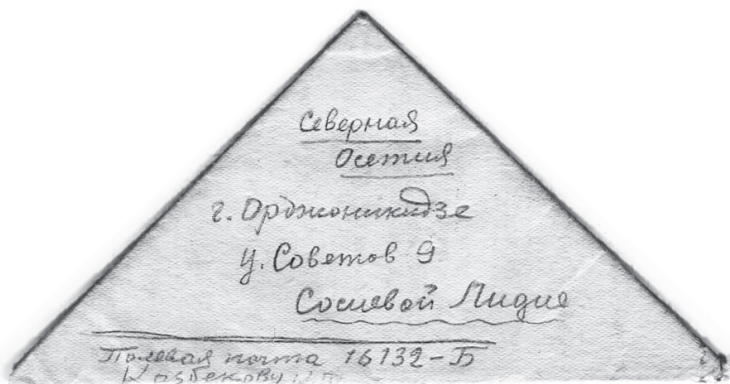
Зарæ, мæлгъæ: фунау
Нæбал цæрæн æдтхуст.
Зарæ, ести фарау
Ку нæ ’й æрдзæ рæхуст.

Зарæ, мæлгъæ, зæрдæн
Дæ нæртон зар – адгин,
Æримистай мæнæн
Мæ гъæубæстæ, мæ синх...

Зарæ, мæлгъæ, зарæ!
Цъæх уалдзæг дин – дзæнæт..
Æз сатæги фæгæ
Бæллун, кæнун сæ мæт.

Берлин, 15.05.1945

ФИНСТÆГУТÆЙ СКЪУДДЗÆГТÆ

* * *

...На передовой бываю часто... приходится стрелять по фрицам. Собираю материалы о героических подвигах славных гвардейцев, доставляю их в редакцию нашей газеты... В отношении убитых я стал каким-то безразличным, но раненым я всегда... оказываю помощь, в частности я лично спас одного сильно раненого.

Под бомбежкой бываю часто. Три дня назад часа два лежал под бомбежкой и осколок мне чуть-чуть поцарапал голову, все прошло. Наша авиация действует сейчас исключительно хорошо, делают массивные налеты на противника и дают ему жизнь, как это говорится у нас...

Фронт, 1943.27.07

* * *

...Лиды, я тебе кажется писал, что я встретился с одним земляком, Гадзаовым, командиром танкового батальона, его два дня тому назад убили, т.е. героически погиб на танке. Царство ему небесное, да будет ему вечная слава!

...На Украине нас освобожденные жители встречали с небывалой радостью. Здесь я впервые поел позавчера арбузы, угостили нас медом...

1943.30.08

Лиди!

... сообщаю, что мы приступили опять к выполнению своих священных обязанностей. На сей раз я хотел повидаться с Константином, не пришлось. Сейчас они находятся на выполнении боевой задачи. Думаю, что скоро увижу его. От Георгия я получил одно случайное письмо. В день нашего выступления я второпях написал тебе маленькое письмо, где сообщил о своем здоровье и о том, что послал немного денег, думаю, что они помогут тебе в смысле подготовки к встрече зимы.

Я сейчас почему-то жду интересные письма как от тебя, так и от Гадзо нашего. Может быть, напишет еще Ардасенов. Стихи свои (русские), хотя они и слабые, но переписал и посылаю их в Союз писателей через наш политотдел ценным пакетом. Я их хочу посвятить павшему сыну Осетии, танкисту, прежде награжденному, капитану Гадазову.

Самочувствие у меня хорошее, здоровье удовлетворительное. Как поживают Анфиса, Верочка, Элик и наши соседи? Как самочувствие Амурхана, почему не отвечает на мое письмо? Что слышно от остальных моих товарищей? Примите саламы от моих товарищей.

С боевым сердечным приветом Казбек.

1943.20.10

ЗÆДЫ ЗÆРДÆ

*Роман**

22

Лаурæ цъысымы кæй бахауд, Роберт уый милицæйæн нæ фехъусын кодта. Солтан æй æмбæрста, йæ хо, цы амал ис, уымæй рæвдздæр ссæрибар уа, æндæр æй ницуал хъæуы. Солтан кой дæр никæмæн ницы – Серæуызы бацагуырда, æмæ районы рынчындоны Буцыкмæ балæууыдысты. Роберт йæхæдæг дæр æнæ æхца нæ уыдзæн. Уæдæ йæ къух кæмæн амоны æмæ йыл чи батыхса, ахæмтæ дæр ын ис æмæ чызг суæгъд уыдзæн. Гъе, фæлæ мыггаджы намысыл хъуыдыгæнæг кæй нал ис, уый маргæ кодта Солтаны. Роберт æхцайы суадоныл фæхæст, зæгъгæ, уыцы ныхæстæ æрмæстдæр сыхаджы, хионы дзыхæй рацыдаиккой. Йæ зæрдæ тынг дардта Солтан: къæрцхъус куы разыниккой, уæд, ацы цъысымы сæ чи баппæрста, уыцы фыдгул хурæргом рауайд.

Æмæ уал фæдтæ агурын Буцыккæй райдыдта Солтан.

Дæлармы дзаг харбыз рынчыны тумбочкайыл æрæвæрдта Солтан æмæ сдзырдта:

– Нæма адзæбæх дæ, Буцыкк? Ласынмæ дæм æрбацыдыстæм.

– Иннæбон мæ ауадздзысты нæхимæ, – загъта лæппу. – Сымах та мæ æндæр искæдæм ласут?

* Кæрон. Райдайæн кæс журналы 4-æм æмæ 5-æм номырты.

Солтан фембæрста, йæ дзыхæй æнæрхъуыды ныхас кæй сирвæзти æмæ ныххудти:

– Уæ хæдзарæй дæр дæ мах раластам æмæ дæ уæхимæ дæр мах хъуамæ фæхæццæ кæнæм. Нæ мæ базыдтай?

– Зонын дæ...

Солтан Буцыччы хæдоны фæдджийыл схæцыд æмæ йын йæ буармæ фæкасти.

– Тæрсгæ ма кæн, рæхджы дæ фыццаджы гаччы абаддзынæ.

Буцыччы уаты ма дыууæ рынчыны уыдис, æмæ йæ Серæуызы курдиатмæ гæсгæ дерматолоджы кабинетмæ акодта. Серæуыз загъта:

– Æппын æназымæй дæ бафхæрдтой æмæ архайдзыстæм, цæмæй де ‘фхæрджыты ссарæм. Æмæ дæ, Буцыкк, хъуамæ цæмæйдæрты афæрсон.

– Цыдæртæ мыл æрымысыдысты, – катйтæйдзаг хъæлæсæй загъта Буцыкк. – Æз никæй аскъæфтон.

– Фæлтау æй ды куы аскъæфтаис: Буцыкк, ме сияхс бауыдаис. Лаурæйæн чи дæн, уый зоныс?

– Зонын.

– Æмæ Лаурæ цы уынгæджы уавæры ис, уый дæр зоныс?

– Уымæн æз ницы зонын.

– Лаурæйы адавтой, – уæззау хъæлæсæй загъта Серæуыз. – Дæу горæты уынгæй куы аластой, уыцы изæр. Сæ фæдыл сын ма фæхæст уой, загъгæ, æрбаймысыдысты: “Буцыкк Лаурæйы аскъæфта”. Дзæбæх æмбæхсæн куы ссардтой Лаурæйæн, æрмæстдæр дæ уæд рауагътой. Æмæ уыцы адæймаг уæйгæнджыты фæдтæ ссарын хъæуы. Чи зоны, дæу чи аласта, Лаурæйы дæр уыдон аластой уыцы машинæйы. Цы нæ вæййы, кæд ын йæ номыртæ?..

– Истытæ уыныныл ма уыдтæн...

– Кæм дæ баппæрстой? «Жигули»-йы?

– Автостанцæйæ иучысыл суадтæн уæрæх уынджы. Дыууæйæ мæ цуры алаууыдысты. Лаурæйы мадыхойы лæппутæ, дам, стæм. Сæ иуыл цъындахуд. Иннæйы сæрыл тæвды даргæ хæцылгопп, хъæбæр бырынкъ худ, йæ цæсгомыл цыма уызыны судзинтæ. Зæронд уæлмæрдты бынаты арæзт паркмæ мæ аластой, Лаурæимæ, дам, ам фембæлут. Нæ фæзынди æмæ, дам, æй аскъæфтай. Æмæ мæ аластой.

– Кæуылты дæ аластой? Кæдæм фæхæццæ стут?

– Ныллæгдæр мыл йæ цъындахуð æркодта, æмæ ницуал федтон.

– Цас дæ фæластаиккой?

– Иу – ссæдз минуты. Ахизын мæ кодтой. Цыдæр стыр æфсæйнаг кулдуар байгом. Йæ зæллангмæ гæсгæ... Гом кæнын сын нæ куымдта æмæ-иу дæлæмæдзыд нылгъыста гуырдзиагау.

– Сæ хъæлæстæ сын базонис?

Буцыкк фæтыхсти, йæ цæстытæ ацъынд сты, ных фенхъырдатæ.

Солтан æм рухс цæсгом равдыста:

– Буцыкк, æппындæр ма сæ ма тæрс! Ахæм æбуалгъ митæ чи кæны – сырдатæ сты. Де ‘фхæрд сын нæ батайдзæн мæрдты дæр.

– Кæртмæ дæ машинæйæ баластой? – афарста Серæуыз.

– Къахæй бацыдатæн. Тынг нытталынг.

– Куыд дæм фæкаст, стыр хæдзармæ дæ бакодтой?

– Уырдыгæй мæ куы раластой, уæд æй федтон – дыууæуæладзыгон...

– Хæдзары ныггæндмæ дæ ныккодтой?

– Пъолыл бацыдыстæм гыццыл, уый фæстæ къæхты бынæй æфсæйнаг дуары къæрцц. Асинтыл мæ бынмæ ныххизын кодтой. Сынтæг мын бацамыдтой...

– Дæ хъустыл-иу уади машинæты уынæр, трамвайты цæлхыты...

– Цъыр-цъырагты уасын-иу чысыл хъуыстон, æндæр ницы. Ныккæнды чысыл рудзгуытæ телын хызтæй æхгæд, æддæрдугæй сыл цыдæртæ æрбавæрдтой. Фынæйгæнæн дзы нæ уыди.

Солтан ахъуыды кодта: «Алы хилджыты тасæй йæм хуыссæг æмгæрон нал æрцыди. Адæймаг адæймагæн цы ‘взаринагтæ æрхъуыды кодта...»

Лæппуйы ныхæстæй ахæм хатдзæг скодта Серæуыз: «Цыдæр дачæйы ныккæндмæ йæ ныппæрстой, адæймаджы къах арæх кæдæм нæ хæццæ кæны, ахæм фæсвæд ран».

* * *

Солтан сæ хæдзары ныййæфта сæ чызг æмæ се сияхсы. Сиахс кæдæмдæр ауади, чызг ыл йæ цæнгтæ атыхта, йæ русæн ын – ба æмæ уайтагъд йæ мадимæ се ‘нувыд ныхæстыл фесты. Гъе, æдзухдæр афтæ, кæрæдзийæ сын аскъуынæн нал ваййы. Телефоны дзæнгæраг дæр ницæмæ æрдардтой мад æмæ чызг. Солтан хатæл йæ хъусыл авæрдта:

– Хъусын дæм.

Хәтәләй йәм райхъуыст сусу-бусу ныхәстә: «Ды йә зәгъ». «Æз нагъ, ды йә зәгъ...»

– Цы сым-сым кәнут? Цы зәгъинаг стут? – сбустә кодта Солтан.

– Тиму нал и...

– Куыд нал и? Æдзух иумә куы вәййут...

– Тиму амарди...

Солтаны къæмисәнтә адымстысты, судзаг дзæхстытә кодтой.

– Нæ мæ бамбæрстай?..

– Чи дæ ды?

– Æз чи дæн, уый дæн... Тиму нал и... Дзæбæх ныхәстә кодтам...

– Дæ сæр, дæ фат нал зоны! Цытә лæхурыс, алкаш! Цытә лæхурыс? Кæдæм дзурыс?

– Бегсаматæм дзурын. Йә мады æфсымæр нæ дæ? Дæ хәрæфырт...

– Уæддæр цы? Цы уыди?

– Ныхәстә кодтам. Тиму стъолыл йә сæр æрæвæрдта, Бегын йә сæрыл нозт æркалдта. Рухсаг, дам, у. Ахудыны тыххæй. Æнхъæлдтам, афынæй ис... Уый та улæфгæ дæр...

– Кæцæй дзурыс?

– Рухсыхъæуæй, Бегы хæдзарæй. Фарон кæй фæнадтай... Йә сынтæджы сæвæрдта Тимуйы æмæ кæм фынай кæна...

– Уыцы иу мард куы акæниккат уегас дæр, рын уæ иу бон ныццæгъда, алкаштæ! – Хәтәл æрæвæрдта Солтан. Стыр уаты дуар гом уыди, æмæ Солтанмæ сарайæ йә бинойнаг бадзырдта:

– Кæй пакъуы та ацагътай?

Солтан йә бинойнаг æмæ йә чызджы рæзты кæртмæ рæвдз ахызти. Иунæгæй хъуамæ аздаид, цæст æй куыннæ уына, искай ныхас куыннæ хъуса. Йә быны зæхх æнкъуысæгау кодта. Ахæм рæстæг бамбары, йә ныфс кæй асаст æмæ æнæбон саби кæй фестад. Йә хәрæфырты мæстæй-иу зæрдæнкъуыст фæци. Тимуйæн-иу загъта: «Ды нал дæ, дæ хæрв ма дын уынын. Куы æрбацъынды уай – дæ мард дын ахæм ран фæдæле кæндзынæн, махæдæг дæр æй куыннæуал ссарон». Æрдабон хәтәләй куы айхъуыста: «Тиму нал ис...», уæд йе уæнгтæ арызгъæлдысты, йе ‘рхъирантæ æрбалæуыдысты йæ зæрдыл æмæ йæ мидхъæлæс айхъуыста: «Æмæ дæм разындзæн ахæм ныфс. Чи никуыма æрцыди, ахæм ми бакæндзынæ æмæ дын æй нæ ныб-

бардзысты...» Ёмбәрста йә – йә карз сомы фәмәнг, уәд Солтан нал ис; уәд, йәхицәй цыдәр әнхәл цы уыди, әндәр дзы ницы уыди. «Мә сомы хъуамә ма фәмәнг уа!» – фидарәй загъта йәхицән Солтан, зыдта, фәстиәттә кәнән ын нал ис. Цытә йә бакәнын хъәудзән – кәрәй-кәронмә хъуамә уыцы бәлвырдәй йә цәстытыл ауайой, ма фәкъуыхцы уа. Нымадта сә: бахъ-әудзән әй водкәйы авг, гобаны цъар, экскаваторыл кусәгән әхца... Цәхәрадонәй фәстәмә куы здәхти, уәд ма йәм йә зәрдә сдзырдта: «Әппәты ахсджиагдәр – әвронг зондәй архайын, иу уәлдай змәлд, иу уәлдай сыбыртт дәр нагъ».

Солтан сарамә бахызт, әмә та йәм йә бинойнаг сдзырдта:

– Дә уарзон чызгмә де ‘ргом дзәбәх нәма раздәхтай.

Йә чызджы русыл йә рус аныхәста әмә загъта:

– Мах кәрәдзи куыд әмбарәм, уа хәрзтә уыл цәуәд!

Уаты шифанеры итувәрд хуыссәны цъартты әхсәнәй раласта гобаныцъар, тар пакеты йә авәрдта әмә йә рудзынгәй уынгмә ныппәрста. Йә сыгъдәг пиджаччы дзыппытәй әхцатә фелвәста, йә хәлафы фәстаг дзыппы сә атыыста әмә йә бинойнагән загъта:

– Серәуызы фенон.

Машинәйы нәма сбадт, уәд фәхъуыды кодта: «Мыййаг мә бел куы бахъәуа». Цыбырхәд бел голладжы фәцавта, ласинагтә авәрәны йә авәрдта.

Солтан хорз зыдта Тиму әмә йә къорды ныгъуылән бынәттә. Йә хо-иу йәхицән бынат нал ардта, фырт-иу цыдәр куы ‘рбаци, уәд. Худинаг, дам, у, йә мард агуринаг куы фәуа, уәд. Солтан сын-иу сә ныгъуыләнтыл азылди, кәуыл сә хәст кодта, уыдоны – нәмгә.

Рухсыхъәуы тәнәг сыхы кәройнаг хәдзары хицау – Бег. Ихы къәйыл зайәгау азда, йә тохынайә-иу зымәг дәр фәздәг стәм хатт скалд.

Әндзәлмттәй арәзт кулдуарыл бахәщид Солтан, зәххыл хафгә йә дзәбәх байгом кодта. Йә машинае кәртмә батылд, әмә кулдуар фәстәмә йә бынаты авәрдта. Нылләгкъл хәдзары ауонмә нә уыд машинәйән батәрән: кәрты цалдәр раны амыты-уымыты хәдәвзәрдәй сзади бәләстә әмә йә әрурәдтой. Бәгънагавг чысыл рудзынгәй дызды рухс калди. Иу сыбыртт дзы нә хъуысти. Сыхаджы къах ардәм рагәй нал цыди. Кәй фәталынг, уый Солтанән әхсызгон уыди – никәй цәст ыл әрхәцдзән.

Целлофан пакет йемæ айста, лæгъзфæйнаг дуарыл бахаъцыд æмæ мидæмæ бахызт. Сынтæджы ауыдта Тимуйы – йæ цæстытæ дзагъырæй баззадысты. Æмæ ахъуыды кодта: «Кæд мæ сайгæ акодтой æмæ сæхæдæг фæлыгъдысты». Ноджы ма ауыдта – Тимуйы иу цонг рæмбыныкъæдзыл фæтасыди æмæ хæрдмæ схъил, ацы цонгæй-иу хъаст кодта. Иннæ къух сынтæгæй æрæбул.

Пецы аууонай рахызти Бег, æрныгъуылæгау кодта, уæхсчыты æхсæн сæр æрæмбæхст, йæ цола цæсгом йе ‘нгуылдзтæй сæрфта.

– Ничи йæ бафхæрдта, – загъта Бег. – Æндзæвгæ дæр ничи... Йæхæдæг нæ алкæмæй дæр хъазыди. Ма мæ фæнæм.

– Кæм сты? Ам чи уыд, уыдон цы фесты?

– Тимуйы раз сæ фæнды, фæлæ тæрсынц... Тынг дæ тæрсынц...

– Чи мæм дзырдта?

– Быдыло.

– Цæхæрадонмæ алыгъдысты?

– Æмæ гъа.

– Зæгъ сын, мацæмæй тæрсæнт. Цу сæм. Сабыр уæнт.

Бег йæ бынаты нындзыг. Солтан ын йæ цонгыл сабыр ахæцыд æмæ загъта:

– Цу, цу, басабыр сæ кæн.

Бег фæаууон, Солтан пакетæй гобаныцъар фелвæста. Тимуйы дзагъыр цæстытæ мауал ауынон, зæгъгæ, йын гобаны цъары кæрон йæ сæры бын фæцавта, цæсгом куыд амбæхса, афтæ йæ æривæзта, иу къухæй Тимуйы гуырыл схæцыд, иннæ къухæй гобаныцъар къæхтырдæм ссыфта. Къæхтæ æххæст нæма фæмидæг сты, афтæ йын йæ быны йæ цонг фæцавта æмæ йæ йæ хъæбысмæ сæппæрста. Æмæ йæ машинæмæ скъæфгæ. Фæстаг дуары мидæг æй фæкодта.

Кулдуар гомæй фæуагъта Солтан. Цырентылдæй горæтырдæм афардæг машинæ.

Йæхицæн куыд æнхæлдта, афтæ уазалзæрдæ нæ разынди Солтан – Тимуйы бæгъгъæтт цæстытыл æрхæцæг кæй нæ фæци, уыцы хъуыды йын йæ зæрдæ ихсудзинтæй рæхуыста. «Æрхæцын сыл хъæуы, – загъта йæхицæн. – Куыддæр-иу загътой: мард, дам, ма ракæсы, йемæ кæй ахона, ахæм агур. Уыцы хъуыды дæр æй бауырныдта: Тимуйы цæстытыл йæ нозтлымæнтæй чидæр

архæцыд, фæлæ Солтан къæсæрæй бахызти, æмæ йæ цæстытæ байгом сты.

Æрурæдта машина, фæстæмæ азылди, йæ цонг стыста гобаны цъары, Тимуйы сæрыхъуынтыл бамбæлдысты йæ ‘нгуылдзтæ, ссардтой ных, уый фæстæ цæстытыл аныдзæвыдысты. Уырзтæ дæр банкъардтой, цæстытæ дзагъырæй кæй баззадысты, уый. Уæлтъыфал ацагуырдтой æнгуылдзтæ, фæлæ йыл нæ фæхæст сты, цыма гагуыйы аууонмæ ныббырыд. Архайдта, архайдта æмæ кæддæр уæлтъыфалыл фæхæст, æривæзта йæ, цæмæй бæгъгъæтт цæст æрæмбæрза. Уырзтæ фæиртæстысты цæстæй, æмæ та уæлтъыфал алыгъд.

«Байрæджы, байрæджы!» – Тимуйы сæфт хæрæфырты къуппой æмбæлттæй кæйдæр хъæлæс айхъуыста æмæ, мæстæй куы рафыцон, зæгъгæ, рульмæ февнæлдта.

Машина горæтмæ рæвдз атындзыдта. Солтан хъуыдытæ кодта: «Экскаватор стыр горæты кæм ссардзынæн?» Тимуйы дзагъыр цæстытæ йæм зынг-æрттывд фæластой, æмæ йæхи цæстытæ ацъынд сты. Хæрз сабыргай атылди йæ машина.

Куыстагур машинæтæ лæууæны сæййæфта цалдæр «Газеллы», уæзласæн машинæтæ æмæ экскаваторджын трактор «Белорусь». Сæ хицæуттæ иу ран бамбырд сты. Экскаваторы раз æрлæууыди Солтан æмæ та æрбатыхсти: «Цы бакæнинаг дæн, уый экскаваторы хицауæн æргом зæгъдзынæн? Æмæ, мæнæ баттинаг æрра, зæгъгæ, бæстæ йæ сæрыл куы сиса?»

Экскаваторы хицау æрбауади æмæ йæ афарста:

– Исты зæгъинаг дæ?

– Дæ къахæн мæ хъæуы...

– Абонæн мын æгъгъæд фæуæд, – йæ кабинæйы абадти, скусын кодта трактор æмæ афардæг. Йæ фæдыл уади Солтаны «Жигули». Горæты уынджы нæма фæмидæг экскаватор, уæд «Жигули» йæ разæй фæци, Солтан дуарæй йæ сæр радардта æмæ йæ къух фæтылдта, фæлæуу-ма, зæгъгæ.

Æрлæууыди экскаватор, æрхызти йæ тæрæг, афарста:

– Уæдæй нырма мæ фæдыл цæуыс?

– Иу-гыццыл сыджыт скалинаг мæм ис, – горæты кæронырдæм ацамыдта Солтан.

– Кæцы уынджы цæрыс?

– Джызæлырдыгæй кæройнаг уынджы.

– Омæ цом.

Разæй атылди «Жигули», кæдæм амыдта, уыцы уынджы чысыл ныууади, талынгдæр ран æрурæдта Солтан æмæ машинæйæ рахызти. Æрхызти экскаваторы хицау дæр.

– Цы рацардтæ, цалдæр ахæмы ма куы фæцæрай, уæддæр мæнæ ацы изæры диссагыл нал сæмбæлдзынæ, – райдыдта дзурын Солтан, фæкъуызыди-иу. – Зæрдæтахт, мæстæлгъæд дæн æмæ мæм чысыл байхъус. Нозт æмæ наркотикты амæддаг чи бауа, ахæм кæстæртæй дæ Хуыцау бахизæд...

– Хорзæй сæм ницы... Сæфтæй сæфтдæр, – загъта уый дæр.

– О, фæлæ мын сæ кой цæй дымæгмæ кæныс?

– Гъо, иу-ссæдз минуты куыст мæм ис.

– Омæ цом, рæстæг æвгъау у.

– Мæ хæрз хæрæфырт уыцы хъылматыл фæхæст. Йæ мады мæрдтæм батардта, йæ æварæн бон æм æхцайæ цы ‘рцыди, уыдон капеччы онг ачъырхта. Мæ хойы афæдзы кæндтæ фæкодтон. Гъе, æмæ дæ фæрсын: ахæмæн афæдзы дæргъы рухсæгтæ хъуамæ кæнæм?

– Ницы нæ бон у, ахæм рæстæг...

– Мæ хæрæфырты цæстытæ аизæр æрцъынд сты. Йе ‘мбæлттæ алыгъдысты, хъылма уадзæн судзин йæ цонджы тъыстæй баззади. – Йæ машинæйы размæ йæ бакодта, гом дуарæй гобаныцъармæ ацамыдта. – Мин хатты йын йæхи раз басомы кодтон: «Æз дын иу фых комдзаг дæр куы ныххæлар кæнон, уæд...» Æмæ йæ мæнæ раластон...

– Цы зæгъыс, нæ дæ ‘мбарын.

– Метр æрфæн дзыхъхъ мын акъах. Дæ фыдæбонæн аргъ уыдзæн. Чысыл фæсвæд ран... Кæрдæг ыл фæскъæвда фæхæцдзæн æмæ дзы фæд бæрæг дæр нал уыдзæн. Æмæ-иу дзур: ахæм æмæ ахæмыл сæмбæлдтæн. Кæд æрчыициккам. Цæугæ къупритæ кæд не ‘гъдæуттыл сæ сæт нал каликкой.

Экскаваторы хицау йæ цæнгтæ батылдта:

– Цыдæр æнахуыр дæ. Мæ буар дæ сисбынтæ абадти. Цыма дæ фыны уынын. Нагъ, æз дын ацы ран цæдисон нæ фæуыдзынæн. – «Жигулийы» фæстаг бадæнмæ ацамыдта. – Уæд та дæлæ уыцы æнамонд йæхи низæй нæ амарди. Уæд та мæ тугхæстæг у æмæ йæ кæцæй раластай – хæйрæг йæ зонæг. Тæригъæдæй дæр куынничуал тæрсы!

– Уæдæ минас кæнут алкашты, наркоманты хистыты, давджыты, фыдгæнджыты куывдты. Уæ тæригъæдтæ нозтыты карздæртæй æхсут.

Фæстæмæ здæхгæйæ Солтан иу ран хуымтæм цæуæг фæндагыл базылди, дзæвгар куы бауадис, уæд баурæдта. Ам, бæлвырд, мæнæу конд уыди, йæ кæрддзых нырма хъæддых лæууыд – къах æй æнкъардта. Гуыргъахъ фæндагæй иуварс ацыд æмæ йын скъахта, Тиму дзы фынай кæнгæйæ йе уæнгтæ сæрибар ивæзтытæ акодтаид, йе стæгдар кæм батайдзæн, ахæм æнусмæйы бынат. Гобаны цъары куыд æвæрд уыди, афтæмæй йæ уырдаем ныргъæвта. Рахаста водкæ, æрлæууыди къахты был, разылдта авджы сæр æмæ бынмæ ныдздырдта:

– Тиму, цы тæрхон дын рахастон дæ удæгасæй, уымæй дæ нæ фæсайдтон. Мæнæ дын дæ фæстаг боны хист, афæдзæй-афæдзмæ дæ кæндтæ, – авг фæкъул кодта æмæ йæ хъулт-хъулт куы банцад, уæд æй бынмæ ныппæрста.

Паддзахвæндагмæ куы рахæццæ, уæд Солтаны зæрдыл æрба-лæууыд; райсом æй Робертимæ Мæскуымæ цæуын хъæуы. Афонмæ йæ бинойнаг телефоны хæтæл йæ хъусыл ныхæстæй дары.

* * *

Æнхъæлдæн æмæ Цæрайы къæппæджы æххормаг хъулон уырыйау смидæг дæн, зæгъгæ, фæстаг дыууæ æхсæвы Бекыр хуыссæджы хъæстæ нал фæци. Цæрамæ цы сусæг фæндтæ ис, уымæн ницыма зыдта, уæд ын иуахæмы афтæ:

– Бекыр, уæддæр адаймаджы аргъ цæмæй баргæ у?

– Дзырдæн баззади: лæгæн аргъ нæй, – загъта Бекыр.

– Уæдæ мæнæн Къойбетæ хуынкъ суарийы аргъ дæр куынае скодтой?

– Къойбетæ чи сты?

– Базондзынæ сæ. Уыдонæй лæг мын минæвар фæцыди. Æвæдждауы дзæбæх чызг мæм æрцыдаид – мæ минæвар æй йе ‘фсымæры фыртырдæм фæкодта. Мæ фыдæн дæр ахæм æбуалгъ хæрам ракодтой – Къойбетæй лæг ын йæ уарзон чызджы йæхионы хъæбысмæ баппæрста. Уыцы хионы цыдæр абырæг амардта æмæ йæ мæ фыды æфсон фæкодтой, ома, чызджы тыххæй йæ маст райста. Кæрæф, мæрддзæст. Кæд уыди – æххуырстытæ дардтой, æмæ сæм гуыбыны хардзыл куыстой.

– Хуымæтæджы мын сæ дзурыс...

– Сæ тæригъæдтæ куыройы фыдтау сæ сæры тенкатыл хъуамæ зилой.

– Мæ сæр дæр дæ хъæуы?

– Раст мæ бамбæрстай. Удыбæстæ сараздзыстæм нæхицæн.

Ныхъхъуыста Бекыр рæстытæ агурæг, кæйдæр рис зæрдæ-мæхæссаг Цæрамæ.

Теувæдзы æхсæвбадæнты фæстæ Бекыр базыдта: йæ уарзон чызг уыди Кыла. Æмæ йын æй йе ‘фсымæры фырт Боркæйы фæкодтой. Афтамæй та Цæра Кыламæ минæвар нæ барвыста – скъæфгæ йæ кодта. Бекыр базыдта, Цæрайы фыд Хъæвдын Тауызбеджы фыды æфсымæры кæй амардта, æмæ Тауызбег дæр, Теувæдз дæр, Боркæ дæр Къойбетæй кæй никуы уыдысты, фæлæ иу артыдих æрвадæлтæ.

«Не стыр бинонты чи басыгъта, мæн дæр уыцы фыдæвзарæнты азар судздзæн, – ныккæрзыдта Бекыры зæрдæ. – Цыппæрбæстытæ бадæн. Рæхджы мыл мæ боны рухс батар уыдзæн». Лаурæйы сæры аргъы доллæртæй йæм цы рахаудзæн, уый дæр дзы æрбайрох. Адæргæй йæ зонд атар уыдзæн, уæд æм фæзынд уыцы хъуыды: «Лаурæйы рауадзон, Солтаны хæдзармæ йæ фæхæццæ кæнон æмæ мæ сæр æфснайон».

Байцæмæ йæ хъус дардта Бекыр æмæ кæддæр базыдта, дæгъæлтæ кæм авæры, уый. Байцæ мидæггаг уатæй рауади æмæ йæ рæзты кæртмæ куы ахызти, уæд Бекыр дæгъæлтæ гобаны бынæй райста. Сылгоймаджы хуыр-хуыр куы ссыди, уæд Дзыбийы хæдзармæ фæуади.

Æхсызгон уыди Бекырæн, Лаурæйы ахæстмæ бацæуæн дуары дæгъæл æм кæй нæ разынди, уый. «Куырмæджы митæ кæнын. Байцæ дæр, Цæра дæр мæн агурæг суыдаиккой», – йæхи æфхæрдта Бекыр.

* * *

Бекыры фæзындмæ Байцæ сæ сарайы фæбадти. Бекыр кæртмæ æрбацыди æнæуынаер къахдзæфтæй, хæдзары фæмидæг уыдаид, фæлæ йæм сылгоймаг сдзырдта:

– Мидæгæй æнуд у, ам абадæм.

Бекыр æм æввахс бацыди, хæдзары уæвгæйæ, сыгъдæгæн кæй акæны, уыцы дарæстæ йыл, уыди бæгъæмсар.

– Хуыссæг дæ нæ ахсы? – афарста Бекыр.

Байцæ йæ цурмæ бауад, йæ хæлафы дзыппыты йын йæ къухтæ фæцавта æмæ дæгъæлтæ фелвæста.

– Зæгъын, чызг йæ мад, йæ фыдмæ дыууæ ныхасы афысса: «Дзæбæх дæн. Бацархайут, цæмæй уæ тагъддæр фенон».

– Ёз йæ размæ æргом цæуын, ды дæр ма йæм хъуамæ ныдди-ди кæнай дæхи? Уыцы гæххæтт ын æз нæ ныффыссын кодтаин?

– Ам психолоджы зондæй дæр архайын хъæуы...

– Дæ гадза туг рафыхти, куырмæ цæуæг богъ. Мацуал мын дзур!

– Чызджы хъæлæс иу хатт йæ ныййарджытæ куы фехъуыс-таиккой æмæ сæ уый дæр нæ бафæндыд. Гъемæ йын уæд та йæ дамгъæтæ феной. Сæрæгас кæй у...

– Ёрсабыр у, куырмæ цæуæг, науæд Цæрайы бафæрсдзынæн. Теувæдзы æхсæвбадæнты чызджы мады дæ цæстытæй бахорд-тай. Хæмпустæ, тымбылтæ... Уымæй дын ницы, фæлæ йын йæ чызгмæ куы баирвæзис...

Горæтмæ æввахс хъæуы царди Байцæ. Цот сын нæ цыдис, æмæ йæ лæг йæхимæ хъуыста. Байцæ йын загъта: «Горæтмæ æввахс хъæутæй мын искæцыйы аслам къуым балхæн æмæ дæ цард араз». Ацы хъæуы йын балхæдта йæ ныры царæн. Байцæ хъæуы клубы федта кафгæ Бекыры. Сценæмæ йæм касти æмæ, йæ зæрдæйы куыд ныххауди, афтæ дзы базади. Касти Байцæ арты ‘взæгтæ уадзæг кафæгмæ, мæнæ-мæнæ йыл ризæг бахæцдзæн. Ёмæ йæ цæстытæ æрæхгæдта, уæддæр кафæджы уыдта. Мæйрухс уынджы фестади, бæласы зæнгыл йæ фæсонтæ бауагъта, уыцы нæртон кафаг ыл йæ цæнгтæ æрбатыхта, йæ рустæ йын фæлмæн дæндагдзæфтæ кодта.

Рауади бон æви дыууæ... Байцæ сæ кæрты иту æвæрдта ног-æхсад дарæстыл. Хур æрцæйныгуылди, афтæ фæйнаг æмбонды сæрты тæхæгау куы æрбакæнид арты ‘взæгтæ уадзæг кафæг. Хуры изæрон тынтимæ æрбатахти æмбонды сæрты æмæ йæ цуры фегуырди. Хуры рухсæй дзаг кæрты йын Байцæ йæ цæстытæ нæ ауыдта, йæ удаист хъæлæс ын айхъуыста: «Искуы мæ амбæхс. Мæ фæдыл бафтыдысты. Мæ сæрæн æппын ницы зонын».

Йæ разæй згъоргæ. Йе стыр уаты пъолы цæст ын фегом кодта, ныгтæпп ластой бынмæ. Уым ныккæнды къул мидæмæ къахт, уайæн конд арахъхъ дзы-иу æмбæхстой. Йæ дуар ныккæнды къултау æлыгдонæй сæрст. Ёмæ йыл дуар бассыдта Байцæ æмæ та иту æвæрынмæ февнæлдта. Сæ кæрты æрбамидæг, кауы сæрты дæр æрбасæррæтт ластайд, ахæм нуарвидар лæппу.

– Цы фæци, ардæм чи ‘рбазгъордта, уый? – йæ лæф-лæф цыди фæдисонæн.

– Мæнæ ды ‘рбазгъордтай, – йæ иту дарæсыл уагъта иуыр-дæм-иннардæм Байцæ.

– Цыргъ ныхæстыл нæ дæн!

– Омае кæссыс, мæнæ æз дæр куыд æнувыдæй архайын.

Фæдисон тъябæрттæй фæстæмæ афардæг. Байцæмæ йæ зæрдæ сдзырдта: «Ай дæр хъазты лæппуйы хуызæн у».

Байцæмæ хуры тынтæ кæй æрбахастой, уый горæты иунæгæй царди. Йæ фатермæ йын наркотиктæ баппæрстой. Йæ ирвæзынгæнæг æм телефонæй æрбадзырдта: «Дæ сæр исты фæкæн. Джигулгæнджытæ ныртæккæ дæ уаты фæмидæг уыдзысты».

Стыр бæрæгбон æрбацæй хæццæ кодта æмæ, ансамблы солисттæй кæмæн цы кад скодтой, уый рагацау дзырдтой. Æрмæст Бекырæн, дам, саккаг кодтой адæмон артисты ном, æмæ йын æй кæйдæрты цæст нæ бауарзта. Уый размæ йыл милицæмæ ныффыстой: «Наркотиктæ уæйгæнджытимæ баст у...»

Цъысымы бахауæг Байцæйæн фæдзырдта йæ маройаг хабæрттæ. Сæ разы – минас. Байцæ ма кæдæй-уæдæй йæхи адудутæ кодта. Йæ райс-бавæры къабайы йæм рацыд. Йæ цæстытæ æрæхгæдта æмæ бамбæрста: хуры тынтæ йæм кæй æрбахастой, уый хъалæсмæ хъусынаы никуы бафсæддзæн... Фынтæ уынаг нæ уыди Байцæ, фæлæ, кæс-ма, фын фенæн ис бон-сихор афон дæр.

– Мæ ном – Темботт, республикæйы сгуыхт артист, – загъта йæ адджын фыны уазæг.

– Зонын дæ, æмбисонды кафæг. Нарты хъазты дæ цыма уыдтон. Цыма стæхдзынæ æмæ дын дæ базыртæ дæр ауындзынæн.

– Дæхи дзыхæй мын дæ ном зæгъ.

– Байцæ.

– Боится? Уыцы ном мæныл савæрын хъæуы – мысты хуынчыи чи смидæг. Кæцæй дæм æрхаудта уыцы ном?

– Уырысы æхсæн цардыстæм. Чысылæй дам-иу фæцæстдзыд дæ. Устытæ мæ мадæн дзырдтой: «Боится... Цæстдзыд мæ хуыдтой, цыдæр усы мæм æрбахуыдтой. Фарстой-иу: сывæллон куыд у? Мæ мад-иу: “Байцæ, байцæ». Æмæ мыл æй номæн аныхæстой. Фæрсгæ дæр дæ куыннæ кæнын: дæ бинонты зæрдæ дæм не ‘хсайдзæн?

– Рагон æмбисонд: кафаг лæппу хæдзар нæ дары. Гъе, уыдонæй иу – æз.

– Æз дæр иу удыкъоппайæ цæрын. Мæ мойæ рахицæн дæн – цот нын нæ цыди.

Уæды онг Бекыр нозтæй аходгæ кодта, ныр-иу æй йæ бынтæй анозта. Йæ сæр нгууæззау, уæд йе ‘нгуылдз йæ былтыл авардта:

– Иу цъус ма æдзæмæй абадæм, – йæ арм Байцæйы цонгыл æрæвæрдта. – Мæ цæрæн, балхæнæн кæм ницы ис, ахæм ар-мукъайы хуызæн у. Дæ хæдзар – дзæнæты удæнцой къуым. Кæд мæ нæ фæтæрай, уæд ам бафæстиат уыдзынæн.

– Чи дыл баузæлыд, уыдонæн дæ, æвæццæгæн, сæ нымæц дæр ферох.

– Кæд мæ тæринаг дæ, уæд мæнæ ацы тæккæ... – Байцæйы цæнгтæ йæхимæ æрбаивæзта, йæ сæр сыл æруагъта. – Кæдæй-уæдæй ма хуыссæгæй бафсæддзынæн. Расыг нæлгоймаг сæфт у, фæлæ уæддæр а дунейы расыг сылгоймагæй æлгъагдæр ницы ис.

Уыцы æхсæв æрæмсынтæг сты.

Йæ уæды æрдхæрдтæй йын иуы бацагуырда Байцæ. Æмæ базыдта: йæ фатеры йын наркотиктæ ссардтой. Загътой: «Кæй æмбæхсы, уымæй йæхи азымджыны бынаты æвæры æмæ уал ныхъхъус уæд».

Уый фæстæ æхсæв йæ хæргæнджытæ машинæйы аластой Темботты. Бамбарын ын кодтой: «Иры зæххæй рæвдздæр дæхи айс». Йæ паспорты йын фæнысан кодтой, цыма, Байцæмæ йæ хуры тынтæ куы бахастой, уымæй мæй раздæр ацыди Ирыстонæй.

Æмæ ма лыгъд лæг ноджыдæр иу æхсæв арвыста Байцæйы удæнцой æвзарæн къуымы. Æмæ загъта:

– Цæуын, æмæ, куыддæр æрбынатон уон, афтæ дæм Куыдзыгойы фырт Быдзыго тел ныццæвдзæн. Кæдæй-уæдæй хæдзарон сылгоймаджы комытæфмæ æрчъицыдтон.

Æмæ йæм фæцыди Байцæ Курган-Тюбемæ. Хæдзардарæг кæмæй нæ рауад, уыцы кафаг лæппу чызджытыл базыртæ сагъта. Æхца цынæ кæны – Темботт-ном Бекыр-номæй баивта. Йæ мыггагæй иу дамгъæ æппаргæ акодта, иннæ æфтаугæ, йæ фынды бын фæзынди дыууæ пæррæст рихийы, къæмисæнтæй æруади æвзистзæрст дыууæ бакенбарды.

Рацарæзты дуджы Байцæ сыздæхти Ирыстонмæ, йæ хæдзар ауæй кодта æмæ ацы хъæуы хæдзар балхæдта. Æмæ йæм фæзынди Бекыр.

– Цæй, æлхысчъытæ æмæ фидистæм цы фæдæ? – сбустæ кодта Бекыр. – Ды дæр, зæды ном кæуыл абады, уыдонæй нæма дæ.

– Цы уыдтæн, уый дæр нал дæн.

– Нæ алкæй туджы дæр цыдæр хъылма вæййы æмæ кæддæр йæхи равдисы.

– Хорз, ничи нæ никæй басæтдзæн, – фæфæлмæндæр Байцайы хъæлæс. – Æмæ нæ пъиритæ сæхгæнæм. Фæлæ дæм нæ базындæй нырмæ мæ зæрдæ иуцæмæйдæр тынг æхсайы æмæ дын ахсæв æнæ бафæрсгæ нал ис.

– Мæ къæхтыл ма тыххæйты лæууын...

– Нæ бæрæгбоны æртæ чъирийы нын сыхаг лæг скувы. Фæлæ дын дæхи кувгæ никуы фæдтон. Æмæ дæ куыд æмбарын хъæуы?

– Ныр фынæй дæн. Райсом дын дæ фарстæн дзуапп ратдзынæн, – загъта Бекыр æмæ йæ сынтæгмæ бацыди.

23

Дзæуджыхъæуæй рацыди æрвхуызцъæх «Москвич», горæтмæ æввахсдæр хъæутæй иуы хъæуысæрты батылди сабыр тылдæй, каройнаг хæдзары кæрты фæмидæг, йæ шофыр фæлурсморæ «Жигули»-йы бабадти æмæ паддзахвæндагмæ ратындзыдта. Бекыр сæ хæдзарæй изæры автобусмæ куыд фæцæйцыд, афтæ йæ «Жигули» æрбаййæфта, йæ къух æм фæдардта Бекыр, æмæ машинæ æрлæууыд, афарста шофыры æмæ йæ фарсмæ сбадти. Машинæ паддзахвæндагыл горæтырдæм цасдæр куы суади, уæд æм Цæра йæ къух батылдта. Уый сбадти Бекыры хæд фæстæ.

– Ацы шофыр нæ транспорты хабæрттæ аразæг у, – загъта Цæра æмæ йæ арм æрæвæрдта Бекыры уæхскыл. – Фаты хуызæн æмбæлттæ йын ис, бахъуаджы сахат йæ фарсмæ чи балæудзæн.

Рулыл хæцæг хил дзæбæх рауагъта, йæ хæдоны дыстæ ныкъкъуындæг сты йæ хъандзалнуар цæнгтæн. Йæ къозохъустæ йын ауыдта Бекыр æмæ ахъуыды кодта: «Йæ рæстæджы чи сгуыхти, уыцы богæлттæй у. Йæ къамтæ-иу газеты дæр уыдаиккой æмæ хил раскъæрдта – цæстывæрд ма фæуа». Йæ сæрыл æррахъуæттæ сæнтсырх даргъ тыргъджын худ – цæстытæн æмбæрзæн.

Бекыран Цæра бамбарын кодта, сæ хæдзарæй цафон хъуамæ рацæуа, «Жигули» йæ кæм æрбаййæфдзæн, уыдæттæ.

Бекыры зæрдæ-иу амæй размæ дæр цæмæдæрты фехсайда, фæлæ фæстаг бонты гуырысхотæй йæ зонд атартæ вæййы. Бекыр ныры онг нæ зыдта, богал æмбал дæр сын кæй ис. Богал та зыдта, Бекыр автобус лæууæнмæ кæуылты цæудзæн. Цæра йын рахъæр кодта, богалæн фаты хуызæн æмбæлттæ кæй ис, уый дæр. Ахæсты бадæг чызджы ауадзон, зæгъгæ, ивгъуыд æхсæв Дзыбийы хæдзармæ бахизæн дуар гом кæныныл куыд архайдта, афтæ æфсæн кулдуары зæллæнгæй йæ зæрдæйы ауындзæнтæ

арыскъуыдысты, цъусдуг алæууыд сæццæйæ æмæ – згъоргæ хæдзары ауонмæ, быруйы сæрты ахызти. Сæ хæдзармæ бацыди, уæддæр удæнкъуыстæй баззад.

«Сæ хъус дарынц Байцæмæ дæр, æппындæр ныл не ‘ууæндынц, – хъуыдытæ кодта мæнæ ныр Бекыр. – Ацы богалы фаты хуызæн æмбæлттæ нæм дарынц сæ хъус».

Цæра зыдта, Роберт æмæ Солтан Мæскуыйы кæй сты, æмæ дыууæ боны Бекыры нæ бахъыгдардта. Загъта йын: «Телефонæй ныхас нæ кæндзыстæм. Дзæнгæрæг айхъуыстай – сис хатæл æмæ афæрс: «Чи дæ?» Базыдтон дæ æмæ хатæл æрæвæрдтон. Дыккаг дзæнгæрæгæн дæр афарстай: «Чи дæ?» Æртыккаг дзæнгæрæг дæр ма куы айхъусай, уæд зон: сæмбæлын нæ хъæуы æмæ машинæмæ ратындз».

– Мæскуыдзаутæ хъуамæ абон фæзыной, – загъта Цæра. – Бекыр, Робертимæ ахсæв æмбæлыс ды. Роберт чи у, уый зоныс?

– Чызджы æфсымæр.

– Фæсахсæвæр уæ хæдзары æнхъæлмæ кæсдзынæ. Телефонæй æртæ хатты куы бафæрсай: «Чи дæ?», уæд æй афтæ æмбар: Роберт хæдзарыл сæмбæлд æмæ машинæмæ ратындз. Рестораны рæзты суайдзынæ, нарæг цæхгæрмæ уынджы базилдзынæ æмæ дæ уым баййафдзæн машинæ.

– Роберт хæдзарыл нæма сæмбæлд, уый та куыд базондзынæн? – афарста Бекыр.

– Дыууæ хатты йеддæмæ дæ куынæ бахъæуа хатæл сисын, уæд æй зон – Роберт нæма фæзынд. Фæлæ хæдзарæй никæдæм цæуыс, – дзырдта Цæра.

– Зæгъæм: базыдтай Роберт хæдзарыл нæма сæмбæлд, – загъта богал. – Рауади сахат, Роберт фæзынд æмæ сæмбæлат, уый фадат фæци...

– Ахсæв куы сæмбæликкат – хорз уайд, – загъта Цæра. – Фæрæдзæ-мæдзæ кодтам æмæ тæрсын, куы афынæй уæм.

– Уæвæн ис æмæ фæсæмбисæхсæв дæр сæмбæлæм? – афарста та Бекыр.

– Ныфсхаст, къæрцхъус, цæхæрцæст сахатмæ нæ кæсы, – загъта Цæра.

– Афтæ йæ нымайыс, Цæра, уыцы дзинæдтæй сегасæй дæр фæхайджын дæн? – загъта Бекыр.

– Бахъуаджы сахат дæ дзинæдтæ хъуамæ сегас дæр райхъал уой, – загъта Цæра.

– Мæн ахæм уавæры æвæрут... – æргом бахъуыр-хъуыр код-та Бекыр. – Куырмæджы архайæджы уавæр цы ваййы, уый...

– Бекыр, дзæгъæлы афтæ хъуыды кæныс, – загъта богал. – Ды артист дæ æмæ дыл дзыхæй ничи фæуæлахиз уыдзæн.

– Куырмæджы уавæр цы хоныс? – афарста Цæра.

– Робертимæ куыд ныхас кæндзынæн, уый хъуамæ ныры онг ма зонин?

– Дзур, дзур, – загъта Цæра. – Дæ зæрдæ цæмæты æхсайы?

– Роберт сæ хæдзарæй кæд рацæуы, кæуылты уайдзæн, уыдæттæ зонын нæ хъæуы? Науад сæ къæппæджы смидæг уыдзæн æз уон, æндæр исчи уа.

– Сæ хæдзарæй рацæуæнтæм хъусдарджытæ – цалдæр. Искæйы зæрдæ сæ чысыл истæмæ дæр фехсайдта – Робертимæ не ‘мбæлæм. Цæхгæр дзы æрдомдтам: рæстæг куы ивазай – дæ хойы цъысымы æвæрыс. Роберт ахсæв куыдзимæ нæ рацæудзæн. Ахсæв дзурдзыстут нæ фæстаг ахсджиагдæр фембæлдыл. Роберт сæ хæдзарæй дзæвгар аиртæсдзæн. Таксийы абаддзæн. Нæхи лæдджы таксийы. Машинæтæй дзаг уынгты ацæудзæн. Иннæ таксийы баддзынæ ды. Роберты таксийæ дæ таксийы æхсæн цæудзæн нæ машинæтæй дыууæ. Дард кæмдæр Роберт таксийæ рахиздзæн, фистæгæй ацæудзæн. Ды йæ баййафдзынæ, æрфистæг дæ æмæ фæиу уыдзыстут. Иннæ дыууæ машинæйæ чи ахиза, уыдон, дзæбæх уæ куыд уыной, афтæ хæстæг уæм лæудзысты.

– Сыгъдæгæй дæр шпионты конспираци, – загъта богал. – Дæ дарæстæ дæ æвзонг лæппу фестын кæндзысты. Роберты ныхæстæм гæсгæ фоторобот араздзысты æмæ дзы ницы ра-уайдзæн.

«Фæлмæнвад дæ, лæхъыр, – йæхи æфхæрдта Бекыр, нал æй фæндыди адоны ныхæстæм хъусын. – Гæвзыккæй фервыстай дæ бонтæ, æмæ Цæрайы “премийы” хус тæфмæ дæ мондæгтæ райхъал сты, сыдæймард къæбылайæу йæ фæдыл згъорыс...»

Салам цы лæвæрдтой, æндæр æввахс нæ цыдысты кæрæдзимæ. Фæлæ иуахæмы Цæра культурæйы галуаны йæ кабинеты смидæг. Уыцы бон арв ныхъхъулаæттæ, дымгæ мигъты скæсæнæй йæ разæй тардта, тæрккхæвда чи æрбахæссы, ахæм æхситгæнаг дымгæ.

Цæра фæлмæн худти æмæ дзырдта:

– Хуыдтой дæ Культурæйы галуаны директор. Культурæ нал ис, æмæ ма уæд цы дæ?

– Афтид галуаны къулты директор.

– Преми нал ис, мызд сәбәркад әмә уый дәр кусагыл куы-
науал әмбәлы.

– Хуымәтәдҗы мыл нә тыхсыс, – заҗта Бекыр. – Цыдәр
хорз мын дә зәрдаә зәҗы.

– Мах кәрәдзи бамбардзыстәм ацы гәвзыкк рәстәдҗы.
Ныр хъус, хъомты фермаы әхсәвгәсы кәд зонис?

– Карз хуыппагыл сәнүвд...

– Аизәр уәм зындзән, фәрсдзән: «Водкәтә уәйяг уәм
ис әмә мын авәр». Зәҗ ын: «Мидәмә уал рахиз, фәйна
аназәм». Ныффәстиат әй кән, нузән дәр ын... Йемә-иу ын
иу авг авәр. Әхца, зәҗ, куы дәм уа, уәд. Фермама цалынмә
цәуа, ауаддзән ма дзы йә хәлхәладҗы...

– Ома, гәс йә бынатмә ма ныххәццә уа?

– Гье, гье, мах кәрәдзи бамбардзыстәм. Искуы куы
ныххәццә уа, уәддәр – йә лыстәны ныффәлдәхдзән. Куыд
фәцарәхсай, уымә гәсгә дә преми...

Әхсәв-бонмә фәуарыд. Райсомәй хәуыл айхъуысти: «Ды-
сон колхозы фосәй дәс атарди. Сә фәдтә хәдмә бацыдыс-
ты әмә цыдәр фесты».

Къуырийы фәстә Бекыр әмә Цәра горәты әнәнхәләдҗы
сәмбәлдысты әмә галуаны директорыл йә преми сәмбәлди.

Цалдәр мәйи рацыди, уәд та горәты әнәнхәләдҗы
сәмбәлдысты.

– Предпринимателты кой йеддәмә ницуал ис, – райдыта
Цәра. – Иронау сә хоның амалхъомтә. Сә иуы ныхәстә га-
зеты кастән. Әхцатә, дам, кхәхты бын сты, әрмәст ма сәм
әргуыбыр кәнын хәуы. Цыбыр рәстәг цалдәрәй нәхи
фәгәмәл ласдзыстәм. Евронг зонд әмә дзы кхәрцхъус уә-
вын хәәудзән. Куы сарәхсәм – долләртә...

– Заложник?.. Кәйдәр амынаты? – зәрдаивәй схауд Бекы-
ры дзыхәй.

– Афтә у, фәлә бынтон афтә дәр нәу, – дзырдта Цәра
дәр, цыма хиирхәфсән әрбаймысәггаг ныхәстә дзырдта.
Цъусдуг фәхъус әмә фәзәрдиагхуыз. – Әхца мә әфстау айста
иу тәрных. Әмә мын сә нал дәтты. Цы диссәгтә цәуы –
хъусыс сә. Әхца әфстау радтай, курыс сә әмә дә бындзы
мард акодта. Тәрных ма дары дзәбәх әхцатә нодҗы дыу-
уәйә. Куыдзы хъуыды дәр нә нә кәны. Зәҗәм, нә хъуыддаг
тәрхонмә әрцыди. Тәрных зәҗдзән: әрымысыдыстут мыл

тутгæ. Ахæм тæрхон ын рахастам: йæ чызджы йын амбæхс-
дзыстæм. Цалдæр цармы дзы бастигъын хъæуы.

– Æвзæр нæ кусынц уæ сæртæ.

– Æмæ ма нæ дæ сæр дæр бахъуыд.

– Æз та дзы цы сентаудзынæн?

– Æмбæхсæн агурын хъæуы. Иу нæ, фæлæ цалдæр. Чызджы
иу ранæй иннæ ранмæ радав-бадав...

– Æмбæхсæн ссарæн ис, дзæбæх æмбæхсæн, æндæр дзы мæ
сæр кæм хъæуы?

– Æмбæхсæн ссарын иу хабар, иннæ хабар – æмбæхст адæй-
магмæ хъус дарын... Комдзаг ын бахæсс, йæ иннæ ‘рдзон ха-
бæртæ дæр...

Культурæйы кусæг у Бекыр, æвзæр мийæ йæм никæй зæрдæ
фехсайдзæн, зæгъгæ, йæ Цæра æмцæдисонæн равзæрста. Богал
дæр, йæхицæн ном чи скодта, уыдонæй у, æмæ йын уый дæр –
æнæгуырысхо цæдисон.

«Йæ фыццаг преми дын батади æмæ йын къæбыла фестадтæ,
мæгуыр дæ бон, – йæхи æфхæрынмæ та фæци Бекыр. –
Æрмæджы æхцатæ куырмæджы чи авæра, Цæра уыдонæй кæй
нæу, ууыл куыннæ фæгуырысхо дæ. Байцæ йын иу изæр афтæ
зæгъы: «Солтаны фыды æфсымæры чызг фескъæфты æмæ йæ
цасдæр нæ арынц». Бекыр уæд уыцы ныхас ницæмæ ‘рдардта.
Ныр сгуырысхо. Теувæдзы æхсæвбадæнты Солтан æмæ Цæра
кæрæдзимæ фыдызнæгты зæрдæ кæй дарынц, уый бамбæрста
Бекыр. Цæра сæ Къойбетæй рахуыдта. Рацæй-рабон æмæ ра-
зындысты æрвадæлтæ, Бегсаматæй. Æмæ ныссæххæтт ласта
Бекыры зæрдæ. Къойбеты койтæ кæнынмæ йын фæци Цæра.
Æввахс сæм чи ‘рцæры, уыдон, дам, зæрдæскъуыд æмæ игæрхæлд
фæвæййынц. «Æмæ уыцы Къойбетæ Цæрайæн йе ‘рвадæлтæ
сты, уый куы бамбæрстон, уæд цæуылнæ фæгуырысхо дæн, йе
‘рвадæлтæй йæ маст кæй исы. Æбуалгъ кæй у, æгæр æбуалгъ?»

– Тæрсгæ кæныс, Бекыр? – афарста йæ Цæра.

– Æндæр исчи сæмбæлæд Робертимæ. Уый фæстæ æмбæлдмæ
та цæуын æз.

Горæты уæрæх уынгтæй иуы баурæдтой. Богал дуар фегом
кодта æмæ ахызти, йемæ айста целлофан нæрст пакет, уынджы
цæхгæрмæ базгъордта, уартæ кæртмæ бацæуæны лæууæг ма-
шинæмæ йæхи байста.

– Хабар афтæ у, Бекыр. Уыцы машинæйыл йæ хицау

бакандзæн таксийы нысанта æмæ дзы ды бабаддзынæ, – дзырдта Цæра. – Пакеты дын ахаста дарæстæ. Ацы машинæйы ныхас кæндзыстут фæстаг фембæлдыл. Нæ домæнтæ æнæмæнгæй æххæст кæнинаг кæй сты, уый йæ хъуамæ бауырна.

* * *

Бекыры горæтæй æрласта æндæр машинæ. Шофыры дзыхæй кæрæй-кæронмæ иу стыф не схауди, цæстызулæй дæр не ‘рбауыдта Бекыры. Уый дæр æм иу хатт дæр æргом нæ бакасти, уæддæр-иу йæ цæст уысмæ андзæвдæн цыдæртæ ацахста – уыди бæгъæмсар. Йæ фæстæмæ фаст хæмпус сæрыхъуынтыл цыма резинæ хыз æркодта, æмæ сæрыхъуынтæ æртæбæкк сты. Йæ зæрдæ фехсайдта шофыры æрфгуытæм – цыма сыл цармы уæлæмхасæн уадздзæгтæ аныхаста, йæ рихитæ дæр цыма – ныхæст.

Горæты уынгты машинæтæ фестæм сты, æмæ-иу сæ «Жигули» светофоры сырх цæсты бынты басыффытт ласта. Горæтæй хъæумæ ерысон тагъдæй фæуади. Сæ хъæуысæрты бафардæг, талынг хъæугæрæтты цасдæр ныууади, фæурæдта æмæ Бекырæн дуармæ ацамыдта, ома, рæвдз фæдде у!

Ахызти Бекыр, мæсты риуыгъдæй йын йæ дуар бацавта. «Мæн марынмæ йæ рарвыстой! – фегуырди Бекыры сæры æмæ уыцы хъуыдыйæ фæкъуырмайау. Ауыдта: машинæ йæм уыцы цырен тылдæй йæхи сарæзта. Фембæрста ма, йæхи йæ иуварс аппарын кæй хъæуы, фæлæ йын нал бантысти, машинæ йыл йæхи селф хафт акодта, йæ дымгæ йыл æрбакалд.

Сагъдауæй лæугæйæ базади Бекыр, машинæйы фæстæ касты æмæ дзырдта:

– Горæтмæ дзы мауал схæццæ у, дæ къух куыд фæкъуыза æмæ сæрбихъуырайттагæнгæ цæнгæт цæджындзыл куыд ныцъцæл-ныммур уай!

«Тæппуд æмæ гæлхæрдæй мæ бонтæ батыдтон, – сæ хæдзармæ тындзгæ уади Бекыр. – Мæ уды фæстаг таг кæм аскъуындзæн, уыцы къуырцдзæвæнмæ мæ тæрынц æмæ мæ сæр исты цæуылнæ фæкæнын? Байцæ мæ бамбардзæн. Уый та хъуамæ фæуа мæ ирвæзынгæнæг».

Байцæ йæм дзагъырздæстæй фæкасти æмæ йыл сбустæ кодта:
– Кæсæнмæ ма дæхимæ бакæс. Сыгъдæгæй дæр тæрхъус куы басгуыхтæ.

– Гъо, тæрхъус дæр нал дæн. Гъе, чысыл мæм байхъус, –

Бекыр стьолы уæлхъус сбадти. – Мисхалы бæрц дæр ныл не ‘ууæндынц, Дæуыл дæр, мæныл дæр. Аргъауы гамхууджын кæд фестон, æндæр чердæм цы кæнон...

– Дæ хъарджытæ ныууадз, – йæ дыууæ къухы йыл батылдта Байцæ. – Цы зæгъинаг дæм ис – сæппар æй.

– Мыййаг уыцы æфхæрд чызджы ном нæ базыдтай?

– Нæ йæ зонын.

– Тагъддæр ын базонын хъæуы йæ ном.

– Æмæ уæд цы уыдзæни?

– Боркæйы чызджы ном – Лаурæ. Ахæсты бадæг чызджы ном дæр кæд Лаурæ у, уæд æппындæр гуырысхойаг нæу – уыцы æфхæрд чызг у Теувæдзы кæстæр æфсымæр Боркæйы чызг. Æмбарыс мæ – Цæра йе ‘рвады чызджы адафта горæты уынгæй. Йæхæдæг нагъ – йæ коммæгæс къæбылатæ йæ ахастой.

– Цæра йе ‘рвады чызджы? Йе ‘рвады чызгæй доллæртæ бакуса?

– Æхца дæр бакуса, йæ маст дæр сæ райса.

– Гæбæр къудитæ дзураг нозтхæлдзæг сабыр Боркæйæ йæ маст?..

– Æхсæвбадæнты нæ федтай, Солтан æмæ Цæра кæрæдзимæ куыд фесты? Кæрæдзийæн уæнгæлы ад...

– Уыдæттæ зыдтай æмæ сæ цæдисон сдæ?

– Кæцæй сæ зыдтон?! Æууæндыдтæн Цæрайыл. Мæн æмæ, дам, ма ноджы дыууæйæ хæс чи дары æмæ капекк ратонæн кæмæй нал ис, уыцы лæгæй, дам, цалдæр цармы растигъын хъæуы.

– Æвæлмон æхцатæм куыд рæвдз бацыбæл вæййыс!

– Гъо, мæхæдæг мæхи сæрсæфæнæй æппарæг, фæлæ... Рæстæг нал ис. Мæнæн ардыгæй аггуырсагнæй. Телефонæй мæм дзурдысты, машинæйы мæ горæты балæууын кæндзысты. Боркæйы фырт ахсæв Мæскуыйæ хъуамæ доллæртæ сласа. Æз дзурдзынæн йемæ, æхцатæ сæ къухы тагъддæр цæмæй бафтой... Байцæ, згъоргæ чызгмæ. Кæд йæ ном – Лаурæ – згъоргæ Солтанмæ. Мæнмæ ардæм тындзæд милицæ. Ды Солтаны цурæй ма рариртæс.

– Мæрдты дæр, уæлæуыл дæр нын бынат нал уыдзæн.

– Чызджы разæй куы фæдде уай – ахиз сисы сæрты æмæ – Солтанмæ.

* * *

Байцæ Лаурæйы уаты къæсæрæй бахызти æмæ йæм бадзырдта:
– Уæртæ чызг, фынай дæ?

– Фынай кæнын маæ цæуылнæ уадзыс, дурзæрдæ, цоты адæн дæр чи ницы зоны! – йæ сынтæджы базмæлыд Лаурæ.

– Дæ тæригъæд фæхæссæнт, дæу ацы цъысымы чи баппæрста, уыдон! Мæхи дæр æлгъитын – сынтæджы раз æрлæууыд Байцæ. – Ис Хуыцауы тæрхон, æмæ дын кæд зонгæ-зонын хæрæмттæ кæнын – маæ сæр æййафдзæн фыдæвзарæнтæ. Фæлæ мæм байхъус. Дæ тæригъæдæй маæ уд скъуыны, æмæ Хуыцауы бафæндыд, маæ фæнд куы сырæза, уæд дæ ахæстæй фæрвæздзынæ. Дæ ном куыд у, уый та цæуылнæ базырдтон, дæ номæй дæм цæуылнæ искуы сдзырдтон?..

– Ницæмæн дæ хъæуы маæ ном.

– Ардæм цыдтæн æмæ хъуыды кодтон: цавæр ном дыл сфидæуид? Æмæ цыма Лаурæ...

– Маæ ном мын... Цы маæ къахыс?

– Лаурæ, – уынгæгзæрдæйæ сдзырдта Байцæ. – Æцæгæй дæр æз хуыскъ сылгоймаг дæн, – кæуыны скъуыццаг цыбыр улафтытæ дзы схаудысты. – Хæрзæхсæв у, Лаурæ, маæ къона.

Раирвæзти кæртæй Байцæ, кулдуары дæгъæл дæр æдзæмзылд æркодта æмæ бæрзонд æмбонды хъæдырдыгæй фæрсты ныууади. Солтантырдæм цыбырдæр фæндаг амонæг уынджы рæвдз ацыди. Æрбаййæфта йæ йæ фæдыл хъуызæг æмæ йæм сдзырдта:

– Зæгъæл фæдæ, кæдæм сæуыц?

Байцæйы уæнгтæ æрызгъæлдысты, цыма йæ мидбынат æрхаудзæн, пысулты рæдзæгъд фестдзæн.

– Дæу фæрцын, – дзуры та йæ фæдылдзæуæг æмæ йын сæ хæдзарырдæм амоны. – Уæлæ уысырдыгæй сæрут.

– Афтечы кусæгмæ цæуын. Рынчынаен хостæ...

– Ацафон хоцтæ кæмæн агурыц?

– Чызгæн.

– Цайгæ маæ кæныц? Сот дын куына ис.

– Мæнæ бæллæхы адаймаг! – йæ къух ыл ауыгъта æмæ сæхирдæм ацыди. Йæ ссыдмæ Бекыр хæдзары нал уыди.

* * *

Уыцы чысыл къæбыла сæ хæдзармæ куыд æрбафтыди, уый ничи бафиппайдта. Хæдзарон рæвдыд гæбыла цы ваййы, уый –

лæгъзхъуын, йæ бакаст сау, фæлæ ма йыл урс портитæ кæм стырдартæ, кæм къаддартæ цыма бакалдæуыд. Иу дзы йæ къæдзилыл цæгæвардæй абадти, иннæ йæ рахиз хъусыл, стырдартæй фæйнæ аныхæстысты йæ фæрстыл. Йæ иузæрдиондæр рæвдауджытæй гæбыла куы кæй дуары цур æрвыста йе ‘хсæв, куы кæй. Ницы йын ауæрстой буц хæринагæй сабитæ, фæлæ кæйдæр цыргъфындз цæвæнгарз йе ‘рагъы фæлмæны бауади. Фосы дохтырмæ йæ аскъæфтой Лаурæ æмæ йæ мад. Байгас ис гæбылайы хъæдгом æмæ æрцарди Лаурæты балкъоны. Лаурæ цыдæр куы ‘рбацы, уæд гæбылайы рæвдыдтой Боркæ æмæ Кыла. Йæ хойы хынцмæ йыл баузæлди Роберт дæр. Ссæрибар уыдзæн Лаурæ, æмæ йæ рыст удыл гæбылайы уындæй рухсы тæпп сæмбæлдзæн.

Роберты сыгътой, йæ уд ын æрдуйыл ауыгътой, ахæм зæгъинагтæ йæм ныббирæ æмæ сæ хъуамæ Тауызбеджы раз скала. Гæбылаимæ хæдзарæй фæдде сты. Машинæарæх уынгыл æй цæхгæрмæ йæ хъæбысы бадафта Роберт.

Куыд ныхасгонд уыдысты, уымæ гæстæ ахсæв се ‘рвыст лæгимæ хъуамæ сæмбæла Роберт, райсом хъуамæ сæ доллартæ сæхи фæуой. Роберт хæдзарæй хъуамæ ма рацыдаид, æрмæст йæхиимæ ваййы сæ ныхас, фæлæ Тауызбеджы иу уынд уæддæр хъуамæ акæна. Уымæ кæд разынид, кæмæй æрчъица, ахæм ныхæстæ æмæ кæд чысыл йе ‘муд æрцауид. Фæлæ йæм кæд фæзындзæн Тауызбег?

Растдæр гъе уыцы рæстæг Тауызбеджы ауыдта Роберт:

– Мæнæ дисса! Тауызбег дæ, уый уынын, фæлæ мæм цыма, дæ хæрвы чи бабырыд, ахæм чидæр фæзынди!

– Мæнгæй ницы зæгъыс – адæймаг афтæ свæййы, æмæ йæхимæ æрду дæр нал фæкæсы... Æгæр уæззау фæлварæн уын рауади. – Тауызбег ауыдта бæласы змæлаг сыфтæртæй фæрсыгъд рухсмæ, Роберты цæсгомы норттæ куыд алхынцъытæ ваййынц, æмæ уырзтæй йæ ных куыд æууæрста, уыдæттæ.

– Тауызбег, хъуамæ хæдзарæй ма ракъахдзæф кодтаин. Сæ карз домæнтæ, се ‘ртхъирантæ... Ахсæв сæ лæг хъуамæ мемæ сæмбæла. Райсом боны дæргъы сæ хъалон сæхирдыгæй фæуа. Фæлæ мæ уыныс мæнæ дæ цуры. Сафтид дæн, Тауызбег, сфæлахс дæн. Æмæ, зæгъын, ныр афтæ куы рауайд æмæ се ‘рвыст лæгимæ сæмбæлыны размæ Тауызбеджы иу уынд уæддæр куы фæкæнин. Ды цæуыс, куыд æй хуыдтай? Чырыстийы кувæндонмæ. Ды кæсыс Хуыцауы чиныджы æмæ мын мæнæ ныр хъуамæ цыдæр зæгъай... Зæххон лæджы кортойæ чи нæ рацыд... Куыддæр æй

загътай: «Хуыцауæй лæвæрд кæмæн вæййы... Хуыцауы комытæф кæмæ фæхæццæ...»

– Бамбæрстон дæ, Роберт, фæлæ...

– Æнæ фæлæйæ. Дæ уд дын цы фæцагайы? Чырыстийы ку-вæндонмæ цæуыны зонд дын куыд рардæуыди?

– Омæ хорз, Роберт, чырыстон лæджы нымадæй алы адæй-магæн дæр фæлварæнтæ чындæуы. Зæххон цард хъызæмар у. Зæххон цардæй йæхи чи атыдта æмæ Сыгъдæг удыл нымад чи ‘рцыди, уый афтæ загъта: «Уд хъуамæ ахæм тухæнтæ æмæ хъызæмæрттæ бавзара æмæ æгъатыр мауал уа». Иронау æй нывыл зæгъын мæ бон кæй нæ бацис, уый зонын æмæ ма дын æй æххæст уырыссагау дæр зæгъон: «Для души нужны страдания и скорби, чтобы смягчить ее жестокость».

Йæ æрмттæй йæ цæстытæ амбæрзта Роберт, æрхатыд æм:

– Иу хатт ма мын æй зæгъ!..

Ногæй та йын сæ загъта æмæ ма сын йæхи ныхæстæй дæр сæ мидис бамбарын кодта:

– Афтæ йæ æмбарын: адæймаджы æрдзон сконды ахæмæй ницы ис, æмæ йæхицæй цæмæй ныббузныг уа. Адæймаг у мæнг, сайд, фæлывд. Хуыцау та у æцæг, рæстаг, фарн, æвдадз.

– Æз та афтæ нымадтон: зæрдæ – тæригъæдтæй дзаг, уд та – сыгъдæг. Уæвгæ, уд ис, ууыл дæр цымæ тынг æууæндыдтæн? Кардиограммæ скæнæн ын куы нæ ис, – йæ цæстытæ байгом кодта Роберт. – Куыд æнахуыр раст æцæгтæ, æппæты æцæгдæр æцæгтæ. Мах та æдзух хæрзиуджытæм æнхъæлмæ кæсæм. Тæригъæдджын дæн, тынг тæригъæдджын æмæ сæ фидын. Мæ тæригъæдтæй ма мæ чысыл хойы дæр цъысымы баппæрстон... Тауызбег, згъорын.

24

Сæ сыхæгты разæй суыдта Байцæ – рухсы цъыртт сæ никæцæй кæлы, сæ хæдзар æдзæм фынай бацц. «Бекыры та фæдисы цæуын бахъуыди, сыгъдæгæй дæр, – йæ катыйаг хъуыдытæй йæ уæнджы тас ахъардта, æмæ бынтондæр йæ ныфс асаст. – Смидаг æм сты, сæ машинæйы йæ баппæрстой æмæ йæ дуар ахгæныны бон дæр нал фæци. Мæгуыры бон уыл акæна æмæ уæ хъиутæ хæрынмæ æрцæуат, дыккъахыг тугдзыхтæ». Байцæйæн уыдон йæ мидмаройтæ уыдысты, уæвгæ та йæ фæндыди, йæ хъæлæс цы кæрдъ, уымæй йæ масты абузæнтæ скалын.

Йæ к̆ах æй мидæмæ нæ хаста, дуары цæджындзыл йæхи бауагъта æмæ афтæмæй цасдæр алаууыди.

Кæртмæ бахызти Байцæ, чысыл дуар ассыдта, фæлæ йын йе ‘хгæнæн к̆æпсырмæ нæ бавнæлдта. Хæдзармæ бацæуæн асины к̆æпхæныл йæ к̆ах нæма æрæвæрдта, афтæ айхъуыста:

– Цырагъ ма ссудз!

Байцæйæн ма адæргæй йæ бон сдзурын баци:

– Чи дæ?

– Чи дæн, уый дæн, – талынг сарайæ кæртмæ рацыди адæй-маджы æндæрг.

– Æнафоны кæйдæр хæдзармæ к̆æрныхы цыд...

Æндæрг æм æввахс æрлаууыд, йæ сæр æмдымбыл к̆ъорийæу, хил бæрæг ыл нæ уыди, цыма æнгом гопп æркодта.

– Де ‘взагæн уаг зон.

– Цы дæ хъæуы нæ хæдзары?

– Бафæрсин дæ, ацафон дæ хæдзары цæуылнæ бадыс? Фæлæ дæ нæ фæрсын. Дæлæ ног хæдзары дæгъæлтæ рæвдз рахæсс.

– Цавæр хæдзары дæгъæлтæ?

– Кæй афснайыс, уыцы хæдзары дæгъæлтæ.

– Кæйдæр хæдзары дæгъæлтæ мæнæй цæмæн агурыс?

Сарайы кæртмæ рæвдз рауад дыккаг æндæрг, Байцæйы тæккæ цур алаууыд, йæ фындзы бынмæ йын цыдæр схаста:

– Духийы тæф нæ уарзыц? Бацмуц æм.

Бензины тæфæй Байцæйы улафæнтæ айдзаг сты. «Ныртæккæ йæ нæ хæдзарыл бапырх кæндзæн, зынг ыл бадардзæн!» – æрызгъæлдысты йе уæнгтæ, кæуыны хæкъуырцц дзы сыхъуыст, æмæ æнæбон хъæлæсæй сфæрæзта:

– Уыцы скъæфт чызджы бæрны бацыдтæн æмæ уæ куынае зонын, уæд уын куыд радтон...

– Æдз цкъæфт цызджы джених дæн.

– Цавæр джених?

– Сот кæмæй расæуы, ахæм джених. Рахæц дæгъæлтæ, на-уæд уæ хæзар духийы тæф скæндзæн.

– Магуыры бон мыл акодта! – æргом скуыдта Байцæ, бауади мидæмæ, рæвдз фæзылди фæстæмæ.

– Воротъайы к̆люч та? – дæгъæлтæ уырзтæй сгæрста к̆уыдайраг. – Хордз, ам ис. Цайын нæ зонын. Цызгыл ма тыхц, æвдзæр джених æй нæ фæси.

Байцæ нæ фæрæдыди – Бекырма машинæ сæ тæккæ хæдзары цурмæ æрбатылди. Рудзынджы авг к̆ухы уæлармæй æртæ хатты

арбацавдæуыд, Бекыр талынг уатæй акаст уынгмæ, ауыдта богалы, æмæ йæ уд йæ къахы æнгуылдзтæй кæцыдæрмæ ныйирвæзт. Хæдзарыдаргæ дарæсты фæддæдуар, богалы къухæй амындмæ гæсгæ машинæйы абадти. Горæты сæ машина кæм æрлæууыд, уый нæ базыдта Бекыр. Богал ахызти, кæддæр æм фæзынди æмæ загъта:

– Роберт схæццæ, фæлæ къухы не ‘фты. – Æмæ Бекыры фæстæмæ хъæумæ æрхæццæ кодта.

Уынгты цæугæйæ быруты рæбынтæм йæхи ласта Бекыр. «Нал сæ хъæуын – се стыр æфтиаг исæн рæстæг ралæууыд æмæ дзы мæнырдæм капекк дæр нæ рантысдзæн. – Йæ зонд сæ тартæ кодта, уыцы хъуыдытæ йыл сагъуыдысты, дуне сæ ныкъкъуындæг. Хæдзармæ ма ныххæццæ уыздæн, уый йæ нал уырныдта. Богал æй хъæуысæр барæй раргъæвта – йæ уды тæгтæ йын чи сыскъуындзæн, уыдон ыл талынг къуымæй сæхи андзардзысты, æмæ йæ сныхасы бон дæр нал фæуыздæн.

Бекыр фæстæмæ дæр йæ хъус дардта, цæхæрадæттæй æнцон рахизæнтæ йæ цæстытыл уадысты, афтæмæй, йæ къах хъавгæ æвæргæйæ, ‘рхæццæ сæ хæдзармæ.

Бекыр ма сæхимæ уыди, уæд Байцæ сæ къæсæрæй цæмæн ахызти, уый йæ зæрдыл æрбалæууыди. «Байцæйыл ма дардтон мæ зæрдæ, фæлæ рудзынджы къуыппытæй мæ уд ауади, афтид хæрв ма мæ баззад», милицæйæ мæм исчи фæзынæд, зæгъгæ, кæй ныффæдзæхста Байцæйæн, уый дæр ныр йæ зæрдыл æрбалæууыд: милицæйы уацар фæуын йæ бæллиц сси.

Бекыры хъуыдытæ ивылдысты Байцæмæ. Кæд Солтанмæ ныйирвæзти, уæд ын ардæм здæхæн нал ис. Æмæ уæд Бекыра æн дæр ныртæккæ хæдзармæ цæугæ нæу.

Сæ цæхæрадоны телын хызæй быруйы рæбын сбадти æмæ талынг хæдзармæ дзæвгар фæкасти. Гауызыл цæуæджы къахдзæфтæй æрцыди йæ хæдзары размæ. Уынджы рудзгуыты бын дидинагдоны æмбонды кæрон æрлæууыд.

Сæ кæртмæ цæуæн чысыл дуарæй кæрæдзи фæдыл рауадысты дыууæ æндæрджы, цæхгæрмæ уынджырда æм ныттындзыдтой. Цæст сæ нал ахста, уæд фембæрста Бекыр, дидинагдоны æмбонды аууон амбæхсынмæ дæр кæй нал фæцарæхст.

Æппын æнхъæл нал уыди, ахæм ныфсгуырæн хъуыды йæ сæры фегуырди: «Кæд æм уыцы дыууæйы Солтан рарвыста, нæ йæ æрбайæфтой æмæ фæстæмæ фæздæхтысты. Кæд сæм хи равдисын хъуыди?»

Кæртмæ хъуызгæ к'яхдзæфтæ бакодта æмæ хæдзары фæмидæг уыдаид, фæлæ айхъуыста Байцæйы хъæлæс:

– Æз ам дæн, – æмæ йæм сарайæ рацыди.

Цырагъ ссудзыны хъуыды сæ никæмæ 'рцыд. Бекыр диваныл йæхи æруагъта. Байцæ сбадти стъолы уæлхъус.

– Ардыгæй чи ауади, уыдон дæ нæ федтой? – афарста Байцæ.

– Дæлардæм тындзгæ ацыдысты. Чи сты?

– Дæгъæлтæ ахастой.

– Кæцытæй сты?

– Бензины гом авг мын мæ фындзы бынмæ схаста сæ иу.

– Хæдзармæ нæма ныххæццæ уыдаис, уæд мæм фæзындысты, Цæрайы богал мæ горæтмæ аскъæфта. Уым мын афтæ: «Ахсæв хабар нæ рæзы». Æмæ та мæ æрхæццæ кодтой... Нырма сæ мæнмæ нæма 'вдæлы...

– Цы хуызæн дæ? Лæджы миниуæгæй дæр куы фæхайджын дæ!.. – Байцæйы дæрзæг хъæлæс æй æрыхъусын кодта йæхимæ.

– Ныллæхъир дæ, нымпылдтæ. Æппынфæстаг, уæлæуыл ничи баззæди.

– Хъæуы мын. Сист æмæ мын мæ уадултыл цъыччътæй ралæуу.

– Уæдæ мæ куыннæ фæрсыс, цы бадæ, зæгъгæ? Дæ ирвæзынгæнæг куы дæн.

– Цы ма дæ фæрсон?! Солтантæм куы ныхæццæ уыдаис, уæд ныртæккæ ам нæ уаис. Дæгъæлтæ нæ ахастаиккой...

– Дæгъæлтæ чи ахаста, уыдонæй иу – къуыдайраг. Солтантæм цæугæйæ дæр мын кæд уый æрæхгæдта мæ фæндаг? Адон куыд-дæр сæ доллæртæ райсой... Æмæ дæхи куы айсис.

– Уæддæр цæмæн фестадтæн Цæрайы цæстысындз?

– Сæ доллæртæй дæм мацы рахауа.

– Цæй доллærты кой кæныс. Мæ цæст хъуамæ фæцъынд уа. Бегсаматæ мæнæй базондзысты, сæ туг, се стæг Цæра, сæ мыггаджы мæсыг кæмæй хæлы, уыцы дур кæй у.

– Омæ рæвдздæр дæхи айс. Дæ бирæ сырхбылтæй дыл йæ зæрдæ чи нæма сивта, уыдонæй искæмæ дæ сæр фæцæв. Йæ хъус нæм чи дары, уый сæударæй ма афынæй уа, уымæн уæвæн нæй. Мæ мады æфсымæры лæппуйыл мæ зæрдæ дарын, шофыр у. Горæты таксийы кæм абадай, уырдаг дæ схæццæ кæндзыстæм.

– Æмæ кæд дæуæн дæр ам лæугæ нал у?

– Мæн фæстæмæ æрласдзæн. Кæд мæ нæ басудзиккой.

* * *

Бекырæн афтæ куы загътой: «Ахсæв хабар нæ рæзы», уыцы рæстæг Цæрайы минæвар Цъындахудджын æмæ Роберт сæ тæккæ ныхасыл уыдысты. Сахаты фæстæ Цæра, Цъындахудджын æмæ богалы машина горæты фæсвæд уынджы иу ныллæг хæдзары кæрты смидæг. Мидæмæ бацыдысты æмæ цæстæн æхсызгон мынæг æрвхуыз рухс уаты кæрæдзимæ хæстæг сбадтысты.

Робертимæ фембæлдмæ фæстаг бонты цæттæ кодтой Цъындахудджыны. Цæра скъæрцхъус, загъта-иу:

– Уыдон архайдзысты мах къуырцдзæвæнмæ батæрыныл. Фæлæ уыдон сæхæдæг хъуамæ мах къуырцдзæвæны смидæг уой.

– Нæ дæ ‘мбарын, – загъта Цъындахудджын. – Ног къуырцдзæвæн сын хъуамæ саразæм?

– Мах хъуамæ хинæй хиндæр разынæм. Нæ къуырцдзæвæны смидæг уой, æндæр хъуыды нæм нæ уыди. Хъуыды кодтам æмæ ныр дæр хъуыды кæнæм, ментты æххуысæй спайда кæныны фадат сын цæмæй ма фæуа... Америкаг сомтæй нын цы ‘мбæлы, уыдон цæмæй рæвдздæр нæхирдыгæй фæуой æмæ адымычъе ластам. Æмæ кæд искуы бындзы фæдтæ ссардæуыд, уæд мах фæдтæ дæр. – Богалмæ бакаст. – Ды цы зæгъыс?

– Ды цы зæгъыс, Цæра дæр уый зæгъы. Нæ домæнтæ æнæмæнг æххæст кæнинаг кæй сты, уый чызджы бинонтæй иу уысм дæр рох хъуамæ ма уа.

– Уæйыг мæ тынг раст бамбæрста, – загъта Цæра.

– Афтæ йæ нымайæм: мах стæм æмхъуыды, æмвæд æмæ, Цæрайы загъдау, æмхин, – дзырдта Цъындахудджын. – Чызджы æфсымæрæн нæ домæнтæ карзæй æмбарын кæндзынæн. Нæ фембæлды бынатмæ раздæр батулдзысты мæн æмæ Роберты машинæтæ. Роберт паддзахвæндагæй уыдзæн дарддæр, æз фæндагмæ сæдæ метры æввахсдæр. Æз баддзынæн мæ машинæйы, мæ рудзгуытæ – æхгæд. Уыдоны дыккаг машина фæзындзæн, мæ чъылдымты батулдзæн, Роберты машинæйæ чысыл æддæдæр æрлаудзæн. Дыккаг машинæйæн йæ рудзгуытæ – гом æмæ хъуамæ фенон, чи дзы бады, уыдон дыууæ йеддæмæ кæй не сты. Фæзындзæн нæ дыккаг машина. Уым – шофыр, Роберты хо æмæ нæ чыкк Пуци. Уыдоны дыккаг машинæйы бадджытæ сæхи змæлд кæнынц, цыма никæйы зоннынц. Æнгуыртимæ архайынц, ома, кæсагахсджытæ стæм. Мах дыккаг машинæйы шофыр рахызт, йæ капот схъил кодта...

– Конспираци дæ не ‘рбайрох? – афарста Уæйыг.

– Конспираци – хынцинæгты ахсджиагдæртæй æмæ йын рох кæнæн нæй. Нæ машинаetyl – æндæр номыртæ. Паддзахвæндагæй куы ‘рбазылдыстæм, уæд сæ хæцъилæй атыхтам. Мæныл мæнг цæсгом. Мæ машинæ Роберты машинæйы цурмæ батæрдзынæн. Анымайдзыстæм америкаг сомтæ. Азмæлдзæн Роберты машинæ, фæндагæй чысыл фæдарддæр уыдзæн. Нæ дыккаг машинæйæ рахиздысты Пуци æмæ Роберты хо. Цасдæр суайдзысты. Роберт йæ хомæ йæ номæй фæдзурдзæн. Паддзахвæндагыл раздæр афардæг уыдзысты мах машинæтæ. Мах – иуырæм, уыдон иннæрдæм...

Фæсæмбисæхсæв Цъындахудджын æмæ Роберт, фæныхас кодтой райсомы фæстаг фембæлды тыххæй.

Æмæ мæнæ ныр цæстæн æхсызгон æрвхуыз мынæг рухс уаты Цæра æмæ Уæйыг хъуыстой Цъындахудджынмæ.

– Йæ фыццаг ныхæстæй мæ йæхимæ æрыхъусын кодта, – дзырдта Цъындахудджын. – Цыма рагон зонгæтæ уыдыстæм.

– Сæ бынæй ласгæтæй ма рауайæд? – загъта Цæра. – Дæ зæрдæ йæм уайтæккæ атади.

– Афтæ загъта: «Ардыгæй ма нæ райсоммæ дæр цы хъизæмарæй марут? Мæ хойы мын ахсæв раттут æмæ уын уе ‘хца мæхи къухæй уæ арммæ банымайдзынæн».

– Æмæ йын фæтæригъæд кодта, – загъта Уæйыг.

– Тæригъæды онг мæ нæ баныгъуылдысты йæ ныхæстæ, фæлæ мæ йæхимæ æрыхъусын кодта æмæ йыл кæмдæр баууæндыдтæн.

– Тæнзæрдæ лæппу, æрыхъал у, æрчыц, – загъта Цæра. – Кæд Бекырæй артистдæр у?

– Омæ хорз, нæ ныхæстæй цы ратагъд, уый уын дзурын бæлвырдæй, – фæхъуыдыхуыз Цъындахудджын. – Бирæ ныхæстæ нæм нæ рауад. Нæ домæнтæ йын йæ размæ хастон, чысыл-иу ахъуыды кодта æмæ та-иу сразы.

– Уымæ та ницы домæнтæ?.. Алцæуыл дæр æнцонæй разы кодта? – афарста Уæйыг.

Мæ хойы, дам, мын æвдæй радтут, æндæр уæ ницы агурын...

– Кæй зæрдæ ма уæ цæмæ ‘хсайы? Цы нæ бахынцтам? – фарста Цæра.

– Кæд ма искæмæ исты хъуыды æрцæуа... – загъта Уæйыг.

– Райсомы фембæлд æнæ сымæй фæхицæн уыдзæн, зæгъгæ,

нын нæ минавар нæ зæрдæтæ фæфидар кодта, – загъта Цæра. – Æмæ уый афтæ, гъо. Фæлæ нæм фыдбылыз кæцырдыгæйдæр æдзынæг кæй кæсы, уый нæ цыма æрбайрох.

– Артистмæ æхсайы дæ зæрдæ, æмбарын дæ, – загъта Уæйыг. – Æндæрæхсæв æй горæтæй хъæумæ чи нылласта, уыцы шофыр æмæ йæм Дзинг сæ хъус тынг дарынц.

– Кæдмæ йæм дардзыстæм нæ хъус? – фæтызмæг Цæрайы хъæлæс. – Æвæстиатæй Дзыбимæ телефонæй бадзурут: «Бекыр Боркæйæн загъта: «Дæ чызг Дзыбийы хæдзары æмбæхст уыди». Робертимæ фембæлд куыддæр ахицæн уа, афтæ Дзыбимæ бадзурут, Бекыры сызмæлыны бон куыннæуал фæуа. Æмæ ма ноджы иу хынцинаг – йæ усы ма йын иу хатт духийы тæфмæ басмудын кæнут æмæ йын зæгъут: «Скъæфт чызгмæ дæ хъус фæдар дын загътой, æндæр ды ницы зоныс».

– Æмæ уæд Дзыбийæн æххуыс кæнын нæ хъæуы? – загъта Цъындахудджын. – Бекыры кæм агурын хъæуы, уый хъуамæ ма зона?

– Сæ хъус æм дарæнт, йæ хæдзарæй иу къахдзæф дæр куыннæ ракæна.

– Уæйыг, ды фæкæс Дзинг æмæ йе ‘мбалмæ.

* * *

Фæсæмбисæхсæв кæддæр Байцæйы фыды æфсымæры лæппу йæ машинæйæ фæзынди Бекыры ласынмæ. Лæг æмæ ус рæвдз абадтысты кабинæйы, Байцæ – дыууæ нæлгоймаджы ‘хсæн.

– Дæ сырхбылтæй дæ иуы къæсæрæй мæхæдæг фæмидæг кæнин, – дзырдта Байцæ Бекыры хъусы, – фæлæ смудаг куыйтæ нæ фæдыл бафтыдысты æмæ таксийы рæвдз куыд абадай, дæ фæд куыд æрбайсæфа...

– Хорз, – загъта Бекыр. – Таксийы рæвдз абаддзынæн...

– Фæлæ дын кæд хуыздæр бынат искуы ис, уæд æй зæгъ. Мæнæ ныр дæр нæ фæдыл цæуынц æмæ сæ фæтары уæм... – загъта шофыр.

– Хуыздæр бынат мын мæ къуппой æрдхæрдтæй иумæ, фæлæ йæ кæм агурдзынæн?..

– Дæ къуппойты ныхъхъуыдты уадз... Куыдзау дыл æнувыд чи уыд, ахæм дæ бавæрдзæн, – загъта Байцæ.

– Гъо, ахæм мæ бавæрдзæн, – сразы Бекыр.

– Ёнхъæлдæн та уыцы хæйрæджы холлагмæ баирвæзтæ? Æмæ мæ дæ пъири иуварс здахыс. Ёрчъиц, исты цыргъагæй дæхи фæрæхой.

– Куыд æрæгмæ дæм фæхæццæ йæ судзаджы тæф, – бахудт шофыр. – Мæ гаражы йæ фæмидæг кæндзынæн æмæ йыл уым сбон уæд. Дарддæр дæр ын исты æрхъуыды кæндзынæн.

Машинаæ æрлæууыди, шофыр ахызти æмæ уæладзыг хæдзары кулдуармæ йæхи байста, скасти дуары сæрмæ, суади хæдзары тигъмæ. Йæ бынаты куы сбадти, уæд загъта:

– Цыма, нæ фæстæ цы «Жигули» цыди, уый дæлæ кæйдæр кулдуармæ баздæхт. Минутырæдджы размæ дзы ницы лæууыд.

Уæзласæн машинаæ «Жигули»-йы рæзты ныууади дæлæмæ, цæхгæрмæ уынджы фæзылди, цасдæр бауади æмæ та æрлæууыд, «Жигули» дæр та уыцы тигъыл æрбазылд æмæ сæ фæрсты афардæг. Уæзласæн машинаæ рæвдз æрзылди æмæ цырен тылдæй фæстæмæ афардæг. Архайдта йæ фæдтæ æрбайсафыныл. Кæддæр гаражтæм бацæуæн дуары цур фæлæууыди. Дыууæ лæджы уайтагъд кулдуары мидæг фесты. Шофыр дуаргæсæн худгæ хъæлæсæй афтæ:

– Мæ лымæн æрдхорд йæ усæй ралыгъд. Ахсæв гаражы бафынæй кæндзæн.

– Кæд æй йæ ус сургæ ракодта? – бахудти æхсæвгæс дæр.

– Æмæ царды цынæ вæййы, – загъта шофыр. – Фысы комæй хал нæ раласдзæн, ахæм сабыр у. Райсом æм раджы фæзындзынæн.

Байцæйы йæ хæдзармæ ныххæццæ кодта йæ хæстæг.

– Мидæмæ дын нæ зæгъын, – загъта Байцæ. – Гыццыл багæдзæ кæн. Рухс уынгмæ куы акæла, уæд æй афтæ нымай: алырдыгæй мæ дуæрттæ фидар æрæхгæдтон æмæ æппындæр ницæмæй тæрсын. Æмæ-иу фæфæндараст у.

Хæдзармæ бахизæн дуары цур Байцæ цæуылдæр ныллæууыд. Ёргуыбыр кодта æмæ фелвæста Дзыбийы хæдзары дæгъæлтæ.

Байцæйы маст схæлбурцъ ласта æмæ амæй-ай карздæр æлгыстытæ йæ дзыхæй калдысты. Рухс ссыгъта æмæ телефоны æлхъивæнтыл æрхæстытæ кодта.

– Чи дæ? Ацы æнафоны фынæй цæуылнæ кæныс?

– Цæра уæхимæ ис? – афарста Байцæ.

– Расыг у, нæ райхъал уызæн.

– Куы æрчъица, уæд-иу Бекырмаæ æрбадзурæд.

Бонрухс дзир-дзур кодта, уæд Байцæ йæ дæгъæлтимæ балæу-

уыд Дзыбийы хæдзары. Лаурæйы уаты дуар – гом. Рацыди кæртмæ сындæггай æмæ ауыдта: гаражы дуар æдзухдæр æнгомæхгæд ваййы, ныр дзæбæх гомæй аздад. Йæ цæст цыдæр ацахста, гаражмæ æввахсдæр бацыди – уæртæ дзы «Жигули» машинæ. «Дысон мæ дæгъæлтæ чи ныддомдта, уыдонæй исчи йæ машинæ уым фæуагътаид? Нагъ, уымæн уавæн нæй. Кæд Дзыби ссыди æмæ йæ гаражы дуар гомæй аздади?»

Хуыссæг æртæфсти Байцæйыл æмæ æд дзаумæттæ диваныл йæхи æруагъта. Тарф фынай куыд аци, уый нал базыдта.

Байцæ йæ мидфынмæ хъуыста: кæцæйдæр, бæрзондæй дурзæйы азæлдæй йæ хæдзар æнкъуысти. Мæнæ-мæнæ йыл ныккæлдзæн. Фехъал ис, фестæди. Айхъуыста телефоны дзæнгæрæг. Хæтæл фелвæста.

– Бекыр дæ? – фæрсы йæ нæлгоймаджы хъæлæс.

– Байцæ дæн.

– Бекырмæ радт хæтæл.

– Ахастой та йæ. Æз дæ агуырдон, Цæра. Дысон нæм фæсæмбисæхсæв дыууæйæ смидæг сты. Дæгъæлтæ тыхист бакодтой.

– Цæй дæгъæлты кой кæны?

– Дæлæ дыууæуæладзыгон хæдзары дæгъæлтæ...

– Фехъуыстон, хæдзар сымах бар у. Æмæ мæ дæ дæгъæлты кой...

– Чызг уым нал ис...

– Цытæ лæхуры?

– Гаражы дуар гомæй баззад, «Жигули» дзы...

– Дæ сæр цыдæр кодта! – æмæ хæтæл æрæвæрдта.

Диваныл йæхи æруагъта Байцæ, йæ сæр фæстæмæ аппæрста æмæ цъындцæстæй цасдæр абадти.

– Дæ сæр цыдæр кодта! – йæ хъусты азæлыдысты Цæрайы фæстаг ныхæстæ, кæуынмæ сайæг æнуд хæкъуырцц дзы сирвæзти æмæ хъæрай уыцы ныхæстæ схæудысты йæхи дзыхæй дæр:

– Мæ сæр цыдæр кодта! Мæнæ мæ мæ бонрухс цы бæллæхы уавæры ссардта! Ныр дæ базыдон, Цæра, ды æбуалгъы гуырда кæй дæ æмæ, дæуæн цы бантыса, уый, дæлимонты æхсæн дæр ахæм нæ рантысти, уа æбуалгъ чи басгъуыха.

Йæ зæрдæ мисхалы бæрц дæр ницæуыл уал дардта Байцæ, уæддæр телефоны хæтæл систа æмæ Цæрамæ ныдздзырдта. Йæхæдæг æй систа.

– Скъæфт чызг мæ бар уыди, æндæр æз æппындæр ницы

зонын, – æмæ хæтæл æрæвæрдта, йæхицæн ма загъта: – Цæй, уæлæуыл ничи баззади.

* * *

Цæрайæн йæ бинонты цард йæхи зондæй арæст цыди чысылæй фæстæмæ. Йæ фыд Хъæвдын колхозты фыццаг азты бæхгæсæй куыста. Утæппæт зæххы тъæпæнтæ бæхтæ æмæ галтæй хуым кодтой. Æмæ дын иу рæстæджы бæхтæ цыдæр низы амæддаг куы фæуаиккой – сæ цæстытæ-иу чъиу кæнын байдыдтой, цыбыр рæстæгмæ-иу сæ къæхтыл нал лæууыдысты. Колхозмæ фосы дохтыртæ фæзындысты, кæцæйдæр фæдисы кæй парвыстой, ахæмтæ. Уыцы низтæ иртасæг лæгтæ, дам, азылдысты хъæутыл æмæ фосмæ кæсджытæн амыдтой: низ ахæм æмæ ахæм æууæлтæ æвдисын куы байдайа, уæд бæхты марут, уæрæх арф дзыхъхъыты сæ иу ран ныгæнут, æмæ ма кæд кусæг фосæй исты аирвæзид. Бæхты мæрдты районы центрмæ ластой, иу арф даргъ къæхтмæ сæ калдтой. Уалынмæ райхъуысти: знаггадгæнджыты азар басыгъта колхозты бæхты. Кусæг хайуанты цæстыты, дам-иу цыдæртæ бакалдтой, уайтагъд-иу чъиу кæнынмæ фесты æмæ – маргæ.

Знаггадгæнджыты номхыгъдмæ бахауди Цæрайы фыд Хъæвдын дæр. Бæхдонæй йæ аластой. Хъодыгонд æрцыдысты йæ бинонтæ. Колхозы кусыны бар сын нал радтой. Сыдæй амардысты Цæрайы нана, йæ дыууæ хойы. Адæмы знаджы хæдзармæ цæуæг æфхæрд цыди, Цæра уый æмбæрста, уæддæр сæ тугхæстæджытæн нæ ныххатыр кодта. Цæра цасдæр аирвæзти сæ дæллаг сыхаг Тепсайы руаджы. Æнахъом сабийæн бацамыдта: уыцы æмæ нæм-иу уыцы афон цæхæрадатты æруай. Йæ дзæкъулы йын-иу цыдæртæ авæрдтой. Сæ хæдзар сын айстой, хъæмпынсæр сахъарикъул уынгæг къуыммæ сæ барвыстой. Ам та се ‘марæн цæрæг ус разынд Цæра æмæ йæ мады ирвæзынгæнæг. Сæ цæхæрадоны арæнны сын-иу авæрдта мамæлайы къæбæртæ.

Цардмæ Цæрайы фæндæгтæ æхгæд æрцыдысты. Иу ахæм адæймаг ын нал разынди, йæ тыхсты заман кæй цуры балæууа, кæй ныхасмæ æртæфса йæ хæрæмттæйдзаг зæрдæ.

Сæ бæллæхты гуырæн уартæ сæ æмбисондæн дзуринаг нана Саусатæджы номимæ баста Цæра. Кæддæр-иу загътой: «Саусатæг-иу дзырddзæугæ лæгты фарсмæ дæр балæууыди». Иуты

ныхæстæй-иу разынди Саусатæджы æвæджиауы сурæт. Уый кой кæнгæйæ-иу иннæты цæстытæ уæлтъыфалты бын æрныгъуылдысты. Йе ‘ртæ фыртæй кæйдæр хъулон уарзт кодта Саусатæг, æмæ йын æй иннæтæ нæ ныббарстой. Йæ фыртты изгард ахæстытæ йæ амæлæты фæстæ дæр не ‘рнывыл сты.

Цæрайы фыд Хъæвдын бавдæлд æмæ ма, Саусатæгæй зæппадзы æвæрд бæлæгъарæзт чырыны цы баззад, уыдон рахаста, йæ фыд Гæбулдзæйы фарсмæ сæ бавæрдта, ома махыл ауда. Гæбулдзæйы æфсымæртæ Гуытæз æмæ ма Даки æгас уыдысты, уыдон сæ нанайы чырын фæстæмæ зæппадзы бавæрдтой. Цæрайы мадиу загъта: «Дæ фыд тæригъæд ракодта æмæ уыцы тæригъæдтæ сæ фæстæ цалдæр фæлтæрæн фæфидинаг ваййынц».

Йæ уæлæуыл хæс бафидæг, йе ‘нусон дунемæ ацæуæг хистæртæй Цæрайæн йæ хорзæрдæ ничи ныууагъта, сæ иу дæр ын цардаудынгæнæг нæ разынди.

Цæра æнхæлдта, фыдæвзарæнты кæй баппæрста, уыдоны утæхсæнтæм иуварсæй кæсгæйæ, удæнцой æвзардзæн æмæ искуы царды ад базондзæн.

Уыцы хъуыдытæ йæм ивылæгау кодтой, афтæ йæм йæ хæдзармæ талынг æхсæв фæзынди Дзыбимæ шофырæй кусæг Жорик.

Уыцы изæр Жорик хъæумæ автобусы æрцыди. Сæ кæртмæ куы бахызти, уæд ыл йæ мад сбустæ кодта:

– Цы хуызæттæ дæ? – йæ хæдоны фæдджитæ йын йæ ронбасты мидæгæй æртъыста. – Дæ дзыппы уæд та чысыл айдæн дар. Абон дæ сæр æрфастай?

– Чи мыл æрвæссы, уый мын афтæмæй дæр бакомдзæн.

– Æмæ машинæйы цæуылнæ æрцыдтæ?

– Дзыбийы ус ма йæ дзæмбытæ ныссагъта.

– Æмæ ногæй куыстагур суыдзынæ? Дæ мызд дын радтой?

– Дæттинаг дæр æй не сты.

Жоричы бæллиц – машинæйы хицау суа. Дæрдджыныл дæр уал барвæсид, кæртмæ тулæг цалх пайда хæссы хæдзармæ. Йæ сомтæ-иу тумантæ баисты, йæ тумантæ – минтæ, æмæ йæм чысыл цыдæртæ бамбырд. Сагъæсты хай та фæци Жорик – æфтиагджын куыстыл кæд фæхæст уыдзæн? Хæрзгæнæджы хорзæхæй куы фæхайджын уайд... Уыцы хъуыдытæ кæнгæйæ Цæра æрбалæууыд йæ зæрдыл. Цæрайы иутæ хуыдтой абырæг, къæрных. Иннæтæ-иу загътой: «Къæрных нал ис, амалхъомты

рæстæг ралæууыд. Цæра уыцы курдиатæй хайджын у, къух-бакæнæн æм ничима ссардта».

Дзæбæх фæталынг ис, уæд Цæрайы кулдуар бахоста Жорик. Хæдзары хицау æм тагъд рауади. Чысыл дуар уæрæх байгом кодта æмæ сдзырдта:

– Фæмидæг у.

Кæрт – æмæхгæд. Сæрдыгон хæдзарæй стыр хæдзары æхсæн – даргъ сара. Сæрдыгон хæдзары æмбуар ма – агуыридуркъул чысыл уат. Уырдаæм æй фæмидæг кодта Цæра.

– Уынын дæ, лæппу, цæуылдæр тыхсыс.

– Дзыбимæ куыстон, ратардта мæ æмæ уынджы аздадтæн.

– Ныртæккæ хорз кусæгыл кæй нымайынц?

– Дæ гыццыл мыздыл цинай мæл æмæ йын хæрæджы хафт кæн.

– Ме ‘рвад дæ бафхæрдта?

– Мызд афоныл нæ уыдтон. Æхцатæ сыл куынæ кæлой, уæд рынчын кæнынц.

– Макауыл худ. Ды дæр хъуыддаджы куы бацæуай, уæд уыцы низæй сæйын байдайдынæ. Дзыбийæн – лæгъстæтæ, табутæ æмæ та дæ бауарздзæн.

– Уыдонмæ нал цæуын.

– Уæдæ уæд куыд? Дæу хъæуы...

Цæрай хъуыдытæ кодта: «Ацы лæппу кæм цы сæнтаудзæн? Йæ зæрдæ йын истæмæй балхæнын хъæуы». Сæумæраджы Байцæйæ цы фехъуыста: «Дзыбийы гаражы дуар – гом, гаражы – “Жигули». Йæхи фарста: «Исты сæнтаудзæн? Гъа-ма, æркæсæм æм».

– Искæй суадонæй дæм ницы ратæдздзæн. Дæу хъæуы дæхи суадон. Дзыбийы ног хæдзармæ никуы бафтыдтæ?

– Йæ фыды зианы рæстæг...

– Дзыбимæ цал машинæйы ис?

– Иунæг «Волгæ».

– Иу ма йæм æрбафтыд – дзыхъынног «Жигули».

– Йæ бон у æмæ æлхæны.

– Машинæ – йæ ног хæдзары кæрты. Пустоткæтæ кæй хонынц, уыдонæй æхгæдсæр гаражы. Гаражы дуар – гом.

– Хæдзар Бекыр нæ хъахъхъаны?

– Бекыр мызд нæ исы, уым цы агуры?! Бекыры ус Байцæ кæддæр боньгон дидинджытыл дон кæнынмæ ныууайы.

Цæра йе ‘рвадæлтæн дæр нæ фæадджын, зæгъгæ, хъуыста Жорик, фæлæ бæлвырдæй ницы зыдта æмæ афарста:

- Дзыби – дæ хæстæг, де ‘рвад...
- Хæстæг, æрвад, куыдзы къæдзил, хæрæджы дымæг... Уыди кæддæрты цыдæртæ... Бынтон æндæр рæстæджытæ. Алчи йæ удыкхоппайы кой кæны.
- Сцырддзаст ис Жорик, Цæрайы цæстæнгас-иу ацахста:
- Диссаг, гаражы дуар гомæй куыд аздадаид?
- Дзыби рынчын сывæллониæ Мæскуыйы ныффæллад, йæхи машинæйы ссыди уыцы даргъ фæндагыл...
- Машина ма ахсæв дæр?..
- Дыууæ æхсæвы фæци гаражы. Змæл. Корто хъуыды кæнынæн у.

25

Жорик куыддæр уынгмæ ахызт, афтæ Цæра фембæрста: уыцы æнæхсæст машинæджын куы суа, уæд æй фæсмон хæрдзæни, цыма йын дзыхъхъынног «Жигули»-йы дæгъæлтæ æнæрхъуыдыйæ йæ дзыппы атыста. Уæвгæ, Минæты фыртæн бынтон æнæрхъуыдыйæ не скодта гомдуар гаражы æвæрд машинæйы кой – куы ‘рбайсæфа, уæд ма Дзыбийы риссаг хъæдгомыл цæхх айзæрддзæн.

«Уæйыг мын уый куы базона, уæд ныхъхъуынтыз уыдзæн, – фергом сты Цæрайы хъуыдытæ. – Зæгъдзæн: мæ фарсмæ чи æрбалæууыд, уыдонæй йæ дæ цæст никæмæн бауарзта?»

Цæра йæ сахатмæ æркасти æмæ йæ ных тымбылкъухæй бацафта – Минæты фыртимæ хибар къуымы куы бадти, уыцы рæстæг ын хъуамæ телефонæй бамбарын кодтаиккой, Бекыры агурджытæ цы баисты, уый.

Уæйыджы къæрцхъус æмбæлттæй кæцыдæрмæ Цæра адзырдта цалдæр хатты, æмæ йын дзуапдæттæг куынæ фæци, уæд абадти йæ «Москвич»-ы æмæ горæтмæ фæндагыл йæ фæдисон цыдæй ацыди.

Къæрцхъус Цæрамæ сæумæрайсом дзырдта – загъта: «Ныгъуыли (афтæ хуыдтой Бекыры) баирвæзти фидæртты бæстæмæ, йæ бацæуæн дуар у йæ рацæуæн дæр». Æмбуар æвæрд гаражтæ уынгтæ-уынгтæ арагъытæ сты. Ныгъуыли ахæм ранмæ баирвæзт, зæгъгæ, йæ бамбæрста Цæра. Ныр тагъд кодта бæлвырд хабæрттæ зонинмæ.

Бекыр – сæ сафæг, сæ уæйгæнæг, Буцыччы кæм дардтой, ахæм ран æй хъуамæ смидæг кодтаиккой, ахæм ахæстон уал ын

сарæзтой йæ хæдзарæй. Сæ хъус æм дардтой, фæлæ сæ фындзы бынæй афардæг.

Машинаæ бахæстæг горæтмæ, уæд Цæрайы сæры ахæм хъуыды фегуырд: «Жорикæн Дзыбийы гараж къæппæг хъуамæ феста». Къæрцхъустæ Дзыбийы хæдзары дæгъæлты æмбæлттæ ацъапп ластой æмæ Жорикы фæзындмæ кæртмæ бацæуæн дуар байгом кæндзысты. Гаражы куы фæмидæг уа лæппу, уæд ыл дуар ахгæн. Æмæ уал Дзыбийы зæрдæ Жорикмæ æхсайдзæн.

Уыцы Къæрцхъус æмæ Цæра æрмæстдæр телефонæй дзургæйæ зыдтой карæдзи. Иу хæдзары къулыл фидаргонд телефонæй Цæра:

– Мне скори надæ.

– Скорый поезд? – рæвдз æй афарста Къæрцхъус, ома, Цæра кæй дæ, уый бамбæрстон.

– Не туда æпиат пæпал, – загъта Цæра æмæ атагъд кодта, Уæйыгимæ кæм фембæлынц, уырдаæм.

Уæйыг тагъд фæзынди йæ «Жигули»-йы. Цæрайы машинæйы разæй йæхи фæкодта, Цæрайы «Москвич»-мæ бахызти æмæ сдзырдта:

– Ныгъуыли нын ацъыллинг ласта.

– Æз уæ афтæ бамбæрстон: хъæуæй йæ чи раласта, уый йæ цыдæр гаражы кæрты фæмидæг кодта...

– Гаражæй рацæуæнтæм сæ хъус дардтой лæппутæ. Кæйдæр машинæйы федде. Цæст ыл не ‘рхæцыд. Абондæргъы йæ æгас горæты фæцагуырдаæм. – Уæйыг йæ сахатмæ æркасти. – Рæхджы цæуынц хъæумæ... Йæ усы йын сдзурын кæндзысты...

– Æвæстиатæй кæнинаг хабар разынд хъæуы, – загъта Цæра. – Раздæр уал уæ хъус æрдарут, чызг кæм уыди, уыцы кæртмæ.

Цæра Уæйыгæн радзырдта, Дзыбийы æфхæрд шофыр ахсæв Дзыбийы дзыхъхъынног машинаæ давынмæ кæй фæзындзæн æмæ йын гараж хъуамæ къæппæг феста.

Æмæ ныр дыккаг ахсæв – гом гаражы? – сцымыдис Уæйыг.

– Ныгъуылийы усæй базыдтон уыцы хабар. Мемæ айстон тухгæ асин, ныххызтæн кæртмæ – уым ис «Жигули». Боны дæргъы та не Скъаппы хæйрæг уыцырдæм фысты баздæхта. Уым та ис «Жигули».

– Æмæ искаæмæ ауадзынæн æвгъау нæу?

– Зæгъ æй, зæгъ æй!

– Нæ Чыпы машинæйы фыдæй пиллонарт куы уадзы.

– Чыпы суцца у. Ныгъуылийы иунæг хатт нылласта хъæумæ æмæ йыл, æнхъæлдæн, машина баскъæрдта, нал ныл æрæууæндыд Ныгъуыли. Жорик сæ къухы куы бафта... Æппын къаддæр æртæйæ Дзыбийы хæдзармæ тындзут. Дæгъæлтæн уæм сæ къæйттæ ис. Бацæуæн дуар гомæй куыд баййафа Жорик. Кулдуары дæгъæл кæд нæй – мæцъисæй йæ байгом кæнут. Æмбал ма куы уа Жориккæн?..

– Æмбал ын куы уа... Кулдуар сæ фæуромдзæн. Нæхи съл андзардзыстæм. Уæ хъæуæй горæтмæ æххæст нæма схæццæ дæ... Фæндаджы рахиз фарс кæронмæ арæзт не ‘рцыд цыдæр бетонкъул къуым. Уым ацъип ласдзысты Жориччы. Дзыби куы бахæццæ уа – фæстаг рудзынгæй агæппытæ кæндзыстæм...

* * *

Жорик фыды рæвдыд нæ зыдта. Хъæбул ныййарæджы рæвдауæн ныхæстæй æмæ адджын хъæбыстæй дæр уайтагъд айрæзы, фæлæ царды фæлварæнтæ æвзарæн рæстæджы саби йæ фыды армы тавс куы нæ æнкъара, уæд дуне цæстыдзагæй уынын нæ базоны.

Жорик агуырдат, кæй уыдта, уыцы лæгты æхсæн, йæхи кæмæ бакъул кæна æмæ йын йæ парахат армæй йæ сæр чи æрсæрфа, фæлæ йын дзы ахæм нæ разынд.

Кæддæр сæ дуармæ лæууыди æмæ, йæ мады зæрдæ цæмæй барухс кæна, ууыл куыд хъуыдытæ кодта, афтæ йæ тæккæ цур Цæрайы кæттагсæр машина æрлæууыд. Лæг æй афарста:

– Уырыдзы уарзыс?

Уырыдзымæ никуы бацыбæл Жорик, фæлæ дзурæджы хъæласы фæлмæн зæлтæ ацахста йæ хъус æмæ сдзырдта:

– Уарзын. Æмæ кæм и?

Цæра йæм бахудти:

– Голлаг рæвдз æмæ абад.

Кæцæйдæр чи æрцыд, ахæмтæ колхозы зæххыл халсартæ æрзайын кодтой. Йæ мад дзырдта: «Æфснайд хуымты ма хорз ссарынц уырыдзытæ. Дæ карæнтæ дæр дзы хæссынц».

Изæрдалынгты Жорик сæ дуармæ æрхызти Цæрайы машинæйæ æмæ уæззауæн бахаста сæ картмæ йæ уырыдзытæ. Йæ мад дзы хуымæтæджы нæ фæбузныг.

Фæцалх ис Жорик Цæраимæ цæуыныл. Нартхоры хуымы-иу фæмидæг лæппу, хъуыдыды нартхоры æдсыф æфсиртæ-иу

хъæбысыдзагай иу ранмæ фæхаста. Æхсæв-иу сæ Цæра фæсвæд фæндæгтыл сласта. Цæра сæ йæ хъыбылтæн лæвардта. Жориччы мад Минæт та сæ горæты уынгты уай кодта. Уæдæ Дзыбийы ресторанмæ дæр Жорик дзидза арæх ласта, Цæра-иу ын кæцæй бацамыдта, ахæм рæттæй.

Æмæ йын Цæра гомдуар гаражы «Жигули»-йы кой куы скодта... Кæдæй-уæдæй йæ бауырныдта, йæ иунæг бæллиц кæй сæххæст уыдзæн.

Цæрайы цæст ын уарзта, амыдта йын: сарæхс æмæ цæрынхъом уыдзынæ.

Жорик фæсвæд уынгты ацыди хъæугæронмæ, Дзыбийы хæдзармæ бацæуæнтæ йæ цæст куыд ахса, афтæ æввахс æм йæхи байста, дзæбæх æрталынг уæдмæ, фæкасти хæдзармæ. Бауырныдта йæ: змæлæг дзы нæй æмæ фæныфсджын. Æрхъæцмæ нал лæууыд: «Сисы сæрты кæртмæ ныггæпп кæнон, гаражы дуар гом у, уый базонон». Уыцы хъуыдыйæ йæ уд ауади: «Æгæр тагъд кæнын». Сæ фос агурджытæ сæ хæдзæрттæм цалынмæ бахизой æмæ адджын фынты рæстæг ралæууа, уæдмæ банхæлмæ кæсын хъæуы. Цæст ыл куыд не ‘рхæца, афтæ уал йæхи система дзæгъæлуагъд фермæтырдæм. Хъуыдытыл фæци: хъæуæн йæ ацы фæрсты цы фæндаг сфардæг, уый уæлæ хъæуы-сæрты бафардæг æмæ паддзахфæндагыл йæхи аныхæста... Цæлхытæ йæ зыррытцырен тагъдæй горæты смидæг кæндзысты. Йæ æмхæрæфыртыл дардта йæ зæрдæ – дæрджын машинæты хайттæ алы рæттæй æрхæссы, кæм та сæ æлхæнгæ акæны. Машинæ уддзыд бакæны æмæ йæ ауай кæны.

Йæ ‘мхæрæфырт хабар куы ‘мбарид – уайтагъд ам æрбалæууид. Уый машинæйæн дæр æмбæхсæн ссарид. Уыцы тæвдæй йæ хайгай бакæнид.

Жорик сæ хæдзармæ бацыди цæхæрадаетты. Сæ телевизор хъæлæсыдзагай дзырдта. Йæ мад та дзы цыдæр цымыдиссæгтæм кæсыныл фæци, æмæ сын давæг сæ хъуджы се скъæтæй куы федде кæнид – нæ йæ базонид.

Сæ сарайы иу кæрон чысыл къуымгонды фæмидæг лæппу. Уым алы здухæнтæ-æлвасæнтæ, дæгъæлтæ, мацъистæ. Машинæйы дуар камæй фегом кæнæн ис, ахæм хиконд дæгъæл æфснайд ранæй фелвæста, æмæ йæ йæ роны авардта, райста йæ дзыппы-даргæ фанар, лæдзæджы хæст æркодта метр æмæ æрдæджы дæргъæн мацъысыл... Фæстæмæ дæр цæхæрадаетты ацыди.

Афтæ касти Жорикмæ: æмбал ын куы фæуыдаид, уæд сæ цыма мæнæ ныртæккæ Дзыбийы «Жигули» фæсвæд фæндæгтыл скъæфид. Æмбалæн йе ‘мхæрæфырты йеддæмæ никæй бацагуырдаид. Фæлæ йын уыцы фадат нæ фæцис æмæ, афтæ кæй рауад, уый йын фехсызгон. Кæд æм æцæгдæр исты амонд кæсы, уæд уыцы машинæ хъуамæ иунæг йæхи бауа.

Дзыбийы хæдзармæ бæлæсты æмæ къутæрты аууатты æввахс æрцыди, æлыг кæцæй фæласынц, уыцы къæхтытæй иуы æрныгъуылд. Уæле бынмæ кæсы, æмæ йæм сисы сæрты хæдзар йæхи дзæбæх сæвдыста. Кæрты талынг нындзыг ис, фæлæ дзы змæлæг фæзынд – ауынид æй. Кулдуармæ бацæуæнтæй йæ цæст нал иста. Кæртмæ бауайæн дуарыл бахиздзæн, мидæджырдыгæй басгардзæн кулдуары тъысгæ-ласгæ æхгæнæнтæ. Цæгты цæхгæрмæ ласт хæтæл æнæ хъинцæй рабырын кæндзæн. Кулдуар гуыдырæхгæд куы разына – мæцъисæй йæ арæдудзæн.

Жорик æнæуынæр тындзгæ цыдæй кулдуары раз балæууыд. Æнцонæй йын фегом кæртмæ бацæуæн дуар æмæ ууыл дис дæр нæ бакодта. Кулдуармæ бауади, чысыл фесхуыстæй йæ бынатæй фæиртæст, йæ сынæгæй йыл дзæбæх анцад æмæ фегом.

Ныр гаражмæ атырныдта Жорик æмæ хъуыдытыл фæци: «Цæра мын гаражы дуарæй загъта гом у, загъгæ, æви кулдуарæй?» Уыцы хъуыдытæ кæнгæйæ ауыдта: гаражы дуар – гом. Йæ цæст андæгъд машинæйыл.

Арвæрттынд цы ахæссы, уыцы уысмы дæргъы йыл цинуылæн æрбакалди, æмæ йæ уæнг барог. Машинæйы дуар дæр гом разынди, æмæ Жорик нæ фæгуырысхо, гаражмæ йæ чи батардта, уый нозтифтыгъд дæр кæй уыди æмæ фынай дæр. Цырагътæ чи ссудзы æмæ мотор пиллоны æвзæгтæй чи скусын кæны, уыцы гуыдыр асаста Жорик. Йæ цырагъты рухсæй гуыдыры телтæм æркасти. Фыццаг дыууæ телы баиу кодта æмæ цырагътæй мынæг рухс акалди. Иннæ дыууæйы фæиу кодта, æмæ моторы улæфæнтæ фегом сты.

Мотор цалынмæ бахъарм, уыцы чысыл рæстæг Жориккыл ныддаргъ. Гаражы дуар цалынмæ байтыгъта, фæлмæн бынаты абадт æмæ руыл æрхæцыд, уæдмæ дæр цас рæстæг аивылд! Гаражæй кулдуармæ тулгæйæ моторы уынæр зæрдæфæндиаг нæ ныммынæг. Фæлæ кулдуар æнгом æхгæд куы разынд, æмæ куы нæ фегом, уæд Жориччы зæнгтæ æрлæмæгъ сты. «Иу дзæбæх схуыст. Иунæг!» – йæ мидхъæлæс айхъуыста, йæ сынæг

фæцарæзта кулдуармæ æмæ йæ нæма фесхуыста, афтæ йæ дыууæ ‘мбисы фæйнæрдæм ацыдысты. Уымæй дæр та йæ уд ауади.

Кулдуарæй машинæмæ куыд фæхæццæ, уый дзæбæх нæ бамбæрста. Рулыл куы æрхæцыд, уæд айхъуыста:

– Фынæй бадæ? Рæвдздæр змæл!

Бадæныл йæ рахиз фарсмæ чи фегуыр, уый йæм дзырдта. Кæуылты дынджыртæ уыди, куыд рæвдз æрбамидæг æмæ цы у, уымæй йын æгасæй дæр бынат куыд разынд?!

Æндзыгæй баззад Жорик. Уалынмæ йын йæ галиу уæхск чидæр æрцавта, сбустæ йыл кодта:

– Фалдæр абад! Рæвдз!

Галиу дуар куыддæр фегом, афтæ йæ рахиз фарс бадæг фæдде.

Шофыры бынат суæгъд кодта Жорик. Машинæ кæртæй ахызти, æлыгкъахæны цурты суади, æмæ лæгъз фæндагыл стырындз.

– Кæдæм мæ ласут? – адæргæй сирвæзти Жориккæй.

– Демæ цæуæм мах дæр, – йæ фæстæ бадæджы уæззау къух йе уæхскыл æрхауд.

– Машинæ сыхах фæуæд, – сфæрæзта ма зæгъын Жорик. – Мæн ауадзут.

– Бафыдæбон кодтай, – загъта рулыл хæцæг, – æмæ дæ фыдæбон куыд хъуамæ фæдзæгъæл уа?

26

Дзыби йæ уæзæгтæласæн «Газель»-æн дзæбæх шофыр кæм ссарон, зæгъгæ, хъуыдытыл куыд фæци, афтæ йæ зæрдыл æрбалæууыд, Тауызбег куыстагур кæй сси. Дæхимæ исты куы разынд, уæд бынтон хорз уайд, зæгъгæ, дæр ма загъта. Дзыби уæд сджискъус ис: «Тауызбеджы аккаг куыст мæм кæм разындзæн?» Ныр æм телефонæй адзырдта:

– Шофырæй бакусин загътай æмæ дæ хъуыды нæма аивтай?

– Ахæм куыст дæм цы разына? – бацин кодта Тауызбег.

– Разындзæн...

– Афтæ стараццæ кæндзынæн, æмæ мæ куыст суанг мæхи зæрдæмæ дæр куыд цæуа. Уадз, æмæ партион функционер дæр бамбара, æцæг фыдæбон цы у, уый.

Телефоны хатæл æрæвæрдта Дзыби æмæ йæ бинойнаг Каскайæн афтæ:

– Тауызбег мæ дисы бафтауы. Шофырæй, дам, дæм бакусин...

Телефоны зæлланг. Хатæл йæ хъусыл аныхæста Дзыби:

– Хъусын дæм!

– Дзыби дæ?

– Æз дæн.

– Дзыби, стырзæрдæ дæ зæгъин, æмæ йæ ‘взаг нæ кæрды.

– Чи дæ?

– Дæ хæрзгæнæг. Дæ «Жигули» æдзæрæг хæдзары гом га-
ражы...

– Чи дæ? Цæй гаражы кой кæныс?

– Гукк, хъæумæ дæ хæдзармæ фæдисы...

– Цыдæр иблис дæ.

– Базондзынæ мæ, – загъта ма фыдуацхæссæг æмæ хатæл
æрæвæрдта.

Дзыби айхъуыста йæ мидфæдисон хъæлæс: «Куыдзы стад
бакодтай уыцы Мæскуыйы. Дæ машинæ, æнхъæлдæн, фынайæ
батардтай гаражмæ. Æмæ ныр дæр дæ чемы нæма æрцыдтæ».

– Хъæумæ ныууайон, – сдзырдта Дзыби.

– Цы дæ дзы ферох? Цы фæдисы цæуыс ацы æнафон? –
бакатай кодта Каска.

– Тагъд фездæхдзынæн, – Дзыби йæ «Волгæмæ» рæвдз ба-
уади.

Гомæй ныййæфта йæ хæдзары кулдуар æмæ кæртмæ бахизæн
дуар дæр. Гараж – афтид. Серæуызы баййæфта сæ хæдзары.
Уый йæ дарæстæй дæр ницы аивта, йемæ абадти æмæ ног хæдза-
ры балæууыдысты.

Серæуыз æмæ Дзыби кærты æрзылдысты. Серæуыз фæфар-
ста Дзыбийы. Хæдзары хицау йæ аххостæ зыдта, йæ гаражмæ
машинæ батардта æмæ йæ хæдзаргæстæн ницы загъта. Хæдзар-
гæстыл кæй фæгуырысхо, уый Серæуызæй нæ басусæг кодта.
Машинæ гаражы фæци дыууæ ‘хсæвы.

Серæуызы зæрдæ цæмæдæр фехсайдта æмæ та кærтыл йæ
цæст лæмбынæг ахаста. Асфальт къахвæндагыл иунæгæй
иуырæм-иннæрдæм сабыргай ацыди, хæдзармæ бахизæн аси-
ныл алаууыди æмæ, кærты бæрджытæй йæ цæст цы ‘рцахста,
уыдонæй йын цыма цæйдæрты кой чындæуыди.

Бекырты дуармæ балæууыди Дзыбийы машинæ. Байцæ ра-
зынди хæдзары. Æнæ фæрсгæйæ мидæмæ бацыдысты Серæуыз
æмæ Дзыби.

– Машинæ нал и! – сдзырдта Дзыби.

- Цавæр машинæ? Кæм нал ис машинæ? – афарста Байцæ.
- Дзыби йæ хæдзарырдам ачамыдта:
- Гаражы «Жигули» нал и.
- Дæ гаражы машинæ уыди, уый нын цæуылнæ загътай?
- Бекыр кæм ис? – афарста Серæуыз.
- Горæтмæ ацыди.
- Кæд ацыди?
- Знон райсом.
- Цы хъуыддаджы фæдыл?
- Афтæ бамбарæн дæ ис, Дзыби, – загъта Байцæ, – цыма йæм давынæй дæ зæрдæ ‘хсайы?
- Уыцы хæдзар уыди уæ бæрны, – загъта Дзыби. – Æндæр æм ничи цæуы.
- Мæнæ та ног æмбисонд! Куыд нæ зылынджын кæныс?
- Фæстаг хатт дидинджытыл дон кæд ныккодтай? – афарста Дзыби.
- Знон фæссихор. Гараж куыд вæййы, афтæ уыди.
- Æмæ уæддæр Бекыр кæм ис, уый дæуæй хуыздæр чи хъуамæ зона? – бафарста Серæуыз.
- Алцæйы тыххæй атчет чи дæтты, уыдонæй нæу нæ лæг, – загъта Байцæ.
- Телефоны зæллангмæ фæкъæрцхъус сты. Байцæ хатæл систа, байхъуыста æмæ йæ Дзыбимæ радта:
- Чидæр дæ агуры.
- Дæ хæрзгæнæг та дæм дзуры, – айхъуыста Дзыби. – Хорз хабар дын, хъусыс мæ?
- Хъусын дæм.
- Дæ машинæмæ фæтындр. Кæм дæ, уыцы хъæуæй горæтмæ куы фæцæйхæццæ кæнай... Фæндаджы рахиз фарс æрæджы цыдæр аразын байдыдтой, æмæ уымæй иу фондзсæдæ метры уæлдæр бæгънæг бетонкъул хæдзаргонд. Уырдам фæтындр. Дæ машинæ – мидæгæй...
- Сæ фæндаг акодтой Серæуызы хæдзарыл, капитан уайтагъд фæдисон рæвдз аци æмæ семæ фæцæуæг.
- Чи дæм дзырдта? – афарста Серæуыз. – Исчердыгæй йæ зоныс?
- Хæдзармæ мæм чи дзырдта, уый кæй у, ууыл нæ фæгуырысхо дæн. Йæхи та рахуыдта мæ хæрзгæнæг.
- Йæ хъæлæсмæ гæстæ дæ зæрдæ никæмæ фехсайдта?

– Хæрзгæнæг æнхъæл дзы æппындæр нæ дæн. Загътон ын: цыдæр иблис дæ.

– Ёргом рацыдысты иблистæ.

– Торбегмæ ма уæд та фæдзурон.

– Рæстæг уæгъды куы аивыла.

– Нæ йыл æууæндын... мæ хæрзгæнæгыл.

– Цæуыл ахъуыды кодтон – Лаурæйы хабæртты сусæгтæй дзы цыма цыдæр йæхи равдисдзæн.

Дзыбийы хæрзгæнæджы амынд хæдзаргондмæ фæндагыл хуыр ныккалдтой, æмæ йыл бульдозер йæ кард иу хатт кæд ахафта – сындæггай батылди Дзыбийы «Волгæ» йæ цурмæ. Фæндагæй кæстæйæ-иу цæст ацахста хæдзаргонды æмыр æхгæд дуар. Ныр сæм дуары бынат сау æндæргæй йæхи равдыста. Серæуызы къухы фегуырди дамбаца. Дуарæй нæма бахызт, уæд талынг къуымтæ сгарæг рухсы бæндæн йæхи асарфта «Жигули»-йыл, йæ дуар ын фегом ласта Серæуыз. Рухс ацахста иннæрдыгæй бадæджы – йæ æрмттæй йæ цæстытæ ахгæдта, йæ цæсгомыл – чыиллон фæдтæ.

– Дæ шофыр куы у! – сдзырдта Серæуыз. – Куы дзы фервæзин, загъгæ, кæмæй загътай æмæ, æнхъæлдæн, æнцонтæй фервæзæн кæмæй нал ис.

– Истытæ мын хъуамæ бавзарын кæна, – загъта Дзыби.

– Куыд иунæг дæ, Жорик? – афарста капитан.

Рухс æм нал калд, уæддæр ма Жорик йæ цæстытæн къухы аууон кодта:

– Цирчы лæгтæ мæ ахъазыдысты æмæ афардæг сты...

– Чи нæма уыди, ахæм спортивон хъазт æрхъуыды кодтой?

– сцымыдис Серæуыз.

– Ахъазыдысты мæ æмæ адымычъе ластой.

– Ёмæ ма уæд нæ лæуд цы у? – загъта Серæуыз. – Цæуæм.

Разæй згъордта «Жигули», йæ фæстæ – «Волгæ», афтæмæй балæууыдысты, Серæуыз кæм куыста, уым – милицæйы хæдзары. Серæуыз йæ кусæн уаты Жориччы фæрсынтæ байдыдта.

– Ахъазыдысты мæ загътай, нæ? Куыд дæ ахъазыдысты?

– Сæхи аирхæфстой, мæн та къæрныхы бынаты авардтой.

– Сæ маст дæ истой? Кæй афæлынтай, ахæмтæ сты?

– Дыууæ уыдысты. Сæ иу богаларæзт. Мæ фыны дæр сæ никуы фæдтон.

– Цæвиттон, дæу дæ хицау куыстæй атардта. Мæсты йæм

дæ. Æмæ дæ цирчы дыууæ лæджы Дзыбийы ног машинæйы баппæрстой, кæм дæ байæфтам, уыцы бетон къулты мидæг дæ фæкодтой æмæ, Дзыби йæ фæдисæттима куыддæр бахæццæ, афтæ адымычъе ластой? Афтæ, нæ?

– Афтæ уыди, афтæ!

– Æфхæринаг сты, баххуыс нын кæн æмæ сæ ссарæм. Цы маргъы мыггаг сты?

– Æмæ уын цы радзурон? Талынджы цастæ фенæн ис...

– Уæддæр цæст цыдæртæ æнабафиппайгæ нæу.

– Мæ сæрыл мын цыдæр æркодтой.

– Уыцы цыдæр цы фæци?

– Уæ хæд размæ йæ мæ сæрæй фелвæстой æмæ цы фæци – æмæ гъа.

– Дзыбийы гаражмæ дæ тыхласт бакодтой уыцы цирчы дыууæ лæджы?

– Горæты маршруткæйы æрцыдтæн нæ хъæумæ, уæлмæрдты раз мæ сæ машина æрбайæфта. Тарзан кæм цæры, уый, дам, нæ зоныс? Немæ абад æмæ нын æй ацамон.

– Маршруткæ кæдæм цыди?

– Елхотмæ цыма.

– Зонгæ дын дзы нæ уыди?

– Нæ уыди дзы ахæм.

– Хорз. Дарддæр.

– Мæ сæрыл мын цыдæр æркодтой. «Жигули»-йы мæ фæмидæг кодтой æмæ, уæлæ мæ кæм фæуагътой, уый фæдтат...

Йæ фыссæн чиныгыл иуварс ахæцыд Серæуыз æмæ загъта:

– Уæдæ афтæ, Жорик ахсæв ам баззадтæ. Ахъуыды кæн: дæ зæрдæ кæуыл къæпп кæны? Зылынджын хъуамæ æфхæрд æрцæуа, æназым йæ хæдзарыл сæмбæла, – сыстади Серæуыз.

Йæ бынатæй фæгæпп ласта Жорик, йæ тымбылкъухтæ батылдта, йе ‘ндæгъд дæндæгтæ гомæй аздадысты, лæгъстæ хъæлæсæй дзы схауди:

– Ахæстоны мæ ма кæнут! Мæ сафæджы ном уын зæгъ-дзынæн.

– Зæгъ æй, – сдзырдта Серæуыз.

– Хъæумæ мæ нылласут. Уым æй зæгъдзынæн.

Сæ хъæуы администрацийы агъуысты дуармæ æрлаууыдысты дыууæ машинæйы. Дзыби «Жигули»-мæ куы бахызти, уæд Серæуыз загъта:

- Жорик, ныр дæ сафæджы рахъæр кæн.
- Дзыбийы æрвад Цæра у мæ сафæг.
- Цæрайæн уый йæхи раз дæр зæгъдзынæ?
- Зæгъдзынæн!

Дзыби йæ сахатмæ ‘ркости. Рæстæг фæсæмбисæхсæвырдæм фæкъул. Дзыби хъуыдытыл фæци: «Цæра ацафон никуы никæмæ ракаст: «Даваггæгтæн æмбæхсæнтæ йæм дзæбæх уыдзæн».

Машинæтæ Цæрайы хæдзармæ дард æрлæууыдысты. Дзыби сбадти Жориччы фарсмæ.

Бæрзонд æфсæйнаг кулдуар Серæуыз бахоста йæ тымбыл къухæй, банхæлмæ каст, æмæ та тымбылкъухы цæфтæ азæлыдысты. Уый фæстæ райхъуысти, æфсæйнаг æфсæйнагæй знæт цавдæй чи райгуыры, хъæугæрæттæм чи айхъуысдзæн æмæ чидæртæ удаист кæмæй фæуыдзысты, ахæм азæлд.

- Чи стут? Уæ удтæ уæ хъæбæруафс зæвæттæй агæпп ласой!
- райхъуысти кæртæй сылгоймаджы хъæлæс.

– Милицæйы капитан Серæуыз дæн. Гыццыл мæм æддæмæ ракас.

- Цы фæгалиу стæм? Цæмæн нæм бырсыс ацы æнафон?
- Хæдзары хицау мæм ракасæд. Цæра.
- Ам нæй.

– Джигул кæнын мæ цæмæй ма бахъæуа, ууыл бацархайут. Æфсæйнаг кулдуарæн байгом йæ кæртмæ бахизæн.

– Рацу æмæ уыйасдæр джигул кæн, – уынгмæ рацыди сылгоймаг.

– Изæррухсæй йæ машинæйы абадти æмæ аивгъуыдта. Кæдæм, уымæй та йын йæхи бафæрсут.

Серæуыз рæвдз рацыди фæстæмæ, сбадти «Жигули»-йы æмæ загъта:

– Жорик, къæрныхы бынаты дыл фæхæст стæм æмæ, æцæг цы у, мæнг, цалынмæ уыдæттæ рабæрæг уой, уæдмæ уал, кæм дын æмбæлы, уым уыдзынæ.

* * *

Дзыби æмæ Серæуызы машинæ фæдисон тагъдæй куы афардæг, уæд Байцæйы дзыхæй схауди:

– Нæ ныл æууæнды Дзыби. Махыл ныххуырсадзæн йæ машинæйы давд.

Байцæ телефонæй адзырдта Бекыры ирвæзынгæнæг шофырмæ.

Афтæ йын загъта: «Телефонай дæ фæрсдзынæн. Ды мæ нæ зонис. Нæмттæ нæ дзурдзыстæм. Цыбыр фарст, цыбыр дзуапп».

Байцæ айхъуыста йæ хæстæджы хъалæс:

– Чи дæ æмæ цы загъынмæ хъавыс?

– Бахатыр кæн. Дохтырмае кæй ластай, уыцы рынчын цы бацц?

– Уæззау рынчын у æмæ йын дохтыртæ йæ низ иртасынц...

Дыккаг бон æм бауадтæн. Æмæ, дам, дысон адымычъе ласта. Уæ хостæ, дам, ницы сты.

– Уæдæ та йæхи хосыл фæхæст уыдзæн. Ботълайы конд нозтыл...

27

Серæуызы цæстытыл, æхсæвæр куыд хордта, афтæ дæр Дзыбийы ног хæдзары кæрт уади. Алцыдæр дзы бахъуыды кодта. Æмæ йын мæнæ ныр дæр æнцой нæ лæвæрдтой йæ зæрдæхсайæны хъуыдытæ: уыцы кæрты цы федта, уыдонæй цыма цæуылдæрты æндæр кæмдæр йæ цæст æрхæцыд.

Æвæстиатæй йæ куысты балæууыд. Бæлвырддзинæдтæ фыссæн чиныг йе стъолы лагъзæй систа, фæлдæхта йæ, касти йæ фыстытæ. Æппын фæстаг ыл фæхæст ис, æмæ йæ улафæнтæ фегом сты. Уæдæй нырмае ницы, фæлæ ныр тамакойы хъуыртæ араугæ тæф йæ фындзыхуынчъыты смидæг. Йæ акомкоммæ бадæджы æртхутæгдон та баппирозты сыгъдæттæй байдзаг. Тыргътæм рæвдз фæдде ис.

Серæуызы машинае фæстæмæ скъæфта йæ фатермæ, фæндагиу йæ цæлхыты бынæй фæцæйлыгъди, фæлæ та-иу йæ цæстытæ фегом сты.

Бегсаматы Дзыбийы уæладзыг хæдзары кæрт уыцы æфхæрд чызг бонрухсæй никуы федта æмæ йæ ныр уырдаем фæхæццæ кæн – алцыдæр дзы æнцонæй базонид.

Чысыл афынæй кæнон, загъгæ, Серæуыз йæ сынтæджы йæхи æруагъта æмæ тарф фынаы аци.

Бегсаматы Боркайы хæдзармæ адзырдта сæумæрайсом. Бацагуырда Дзыбийы æмæ йын бафæдзæхста: «Лаурæйы æмæ ма сæ бинонтæй демæ искай райс æмæ дæ ног хæдзармæ ратагъд кæн». Телефоны хæтæл куы æрæвæрдта, уæд фембæрста Серæуыз: хъизæмар бавзарæг чызг Лаурæ æмæ, хъизæмар кæм æвзарста, уыцы хæдзары хицау Дзыби æрвадæлтæ кæй сты, æмæ та ногæй бадзырдта Дзыбимæ:

– Хатырæй мын фæуæд – фæдисы хабæрттæ. Æнхъæлмæ мæм кæс, фарагъ сахатыл дæм дзурдзынæн.

«Ам цытæ цæуы, ацы хæдзары? – дисы бацыди æдзухы диссæгтæй зæрдæцъæх Серæуыз. – Дзыбийы хæдзар йе ‘рвадæлты чызгæн ахæстон фестади, ныр та йæ кæртæй йæ машина æрбасатар».

Йæ машинæйы Роберт æмæ Лаурæ куы абадтысты, Серæуыз æрмæст уæд бадзырдта Дзыбимæ:

– Дæ ног хæдзары дуармæ сæмбæлдзыстæм.

Сæумæрайсом Серæуызы хъалæс куы айхъуыста, уæд Дзыби фенхæлдта: йæ машинæйы тыххæй йæм дзуры. Фæлæ Лаурæйы кой куы скодта, уæд хорзау нал фæци. Хъуыдытæ кодта: «Лаурæ мæ давд машинæмæ цы бар хъуамæ дара?» Загъта: Лаурæйы дæр демæ хъæумæ ралас, ныр æм чызджы кой нал ис. Уды уæззау рис æвзарæг цы уавæры бахауы, уый бахъардта Дзыбимæ. Йæ машинæйæ рахызти, Серæуыз æмæ Роберты къухтæ райста, æфхæрд чызджы та йæ хъæбысы акодта æмæ сдзырдта:

– Цы тухæнтæ дын бавзарын кодтой!.. Хуыцау зæгъæд, де ‘фхæрæг рæхджы хурæнбæрæг куыд рауа!

Кæртмæ бахызтысты, æмæ Серæуыз Лаурæйæн загъта:

– Дæ цæст лæмбынæг ахæсс, цымæ, ам цы базонис?

Лаурæйы фиппайаг цæстытæ зылдысты кæрты къуымты, ауыдтой хæдзары, азгъордтой асфальт къахвæндагыл, йæ фæйна фæрсты уыцы тала бæлæстæ сæхи равдыстой.

Лаурæ кулдуармæ ацамыдта:

– Æдде машинæ æрлæууыд. Мæ галиу фарс бадти стыр лæппу, богалы хуызæн. Иннæ фарс – ныллæг, тагъд змæлаг. Мæ цонгыл мын æрхæцыд æмæ рахызтыстæм. Йæ фæдыл мæ аскъæфта, – къахвæндагмæ ацамыдта. – Хæдзармæ бацæуæны æрлæууыдыстæм.

Уыцы фæндагыл ацыдысты. Серæуыз – сæ разæй.

– Дæ цонгыл дын чи хæцыдис? Базонис æй? – бафарста капитан.

Сæрдыгон кæй дарынц, ахæм къепкæ йыл. Хъулон хъуымацæй. Йæ æрфгуытæ нæ зындысты. Æнæдаст. Куыд уыд, афтæмæй йæ базонин.

– Ардыгæй дæр акæс, – загъта Серæуыз.

– Æхсæв мæ-иу цыдæр тыхджын ус рахуыдта, – гаражмæ ацамыдта. – Уæртæ-иу уый ауыдтон, – кæрты дард къуымы уазæгдонмæ ацамыдта. – Уыцы ус мæ уырдам хуыдта.

– Тыхджын усы базонис?

– Базонин. Йæ цæсгом не ‘мбæхста. Цырагъы рухсмæ дæр æй уыдтон.

– Роберт, куыд ницы дзурыс? – адæргæй катыйæ дзаг ныхæстæ схауди Дзыбийæ. – Хъусыс, де ‘рвады хæдзары цытæ ‘рцыди...

– Цы дын зæгъон, Дзыби, – загъта Роберт. – Мæ сæр æппындæр ницуал... Мæ чемы ма æрцауон...

– Мидæмæ бахизæм, – загъта капитан.

Дзыби хæдзары дуар байгом кодта. Серæуыз Лаурæйæн:

– Кæм дæ дардтой, уырдаæм цу.

– Талынг тыргъты кæронмæ мæ акодта тыхджын ус, – дзырдта чызг. – Кæронмæ ахæццæ сты æмæ бынмæ ныххизæн асинмæ ацамыдта, – ауылты ныххызтыстæм, – разæй ныццыди Лаурæ æмæ дуармæ ацамыдта. – Ам мæ дуарæхгæдæй дардтой.

Мидæмæ бацыдысты, æмæ Серæуыз Дзыбимæ баздæхти:

– Ацы хабæрттæ дæ нымадæй кæд æрцыдысты?

– Æнхæлдтон, мæ фыд ма дзы ацæрдзæн, – загъта Дзыби.

– Рынчын чызгимæ ма Мæскуыйы уыдтæн, уæд нын нæ фыды ардаæм æрластой. Хист ын ам скодтам. Æз та Мæскуымæ ацыдтæн. Иннæ кæндтæ йын кодтам горæты. Гъе, уыцы рæстæг махæй хæдзармæ ничиуал æфтыд.

– Бæрæг дæр æй никуал ничи?

– Дæггæлтæ радтам нæ клубы хицау Бекыр æмæ йæ бинойнагмæ, сæ хъус хæдзармæ дарой, дидинджытыл-иу дон акæной...

– Лаурæ тыхджын ус кæй хоны, Байцæ дæм, мыййаг, уый хуызæн нæ кæсы? – афарста Серæуыз.

– Ахæмтæ арæзт у.

– Кæм цæры уыцы Байцæ?

– Мæнæ дæргъмæ уынджы дуканийæ чысыл уæлдæр, – загъта Дзыби.

Лаурæ æмæ Роберт Серæуызы машинæйы сбадтысты, Дзыбийы машинæ цыди сæ фæстæ.

Дукани фæсте аздади, уæд Лаурæ сонтæй сдзырдта:

– Уæлæ ‘рцауы уыцы ус!

– Æрныгъуыл, – сдзырдта Серæуыз æмæ чызгыл бынмæ æрхæцыд.

Байцæ æрхæстæг, æмæ Серæуыз машинæ æрурадта, рæвдз ахызти, Дзыбийæн загъта:

– Лаурæ Байцæйы базыдта. Дæмæ абадæд, цæйдæр тыххæй дæ хъæуы. Æмæ йæ дæ хæдзармæ лас.

Дзыбийы кærты иууылдær æрфистæг сты.

– Байцæ, – Серæуыз Лаурæмæ ацæмæдта, – ацы чызджы нæ зоньс?

Йæ галиу къухы æрм йæ риуыл æвæрдта Байцæ, йæ цæстытæ хъоппæггом аисты, сагъдауæй аздади.

– Дæ цæст ыл æрæджыты никуы ‘рхæцыд? – афарста Серæуыз.

– Ацы чызг мæ никуал фæрох уыдзæн, æфтæ тынг æй бадардзынæн мæ зæрдыл, – сдзырдта Байцæ. – Æрмæст, ацы кærты ма йæ фæндзынæн, уый æнхæл нал уыдтæн.

Лаурæйы ахæстон-уатмæ бацыдысты. Стъолы фæйнæ фарс сбадтысты милицæйы капитан æмæ Байцæ.

Серæуыз йæ разы æвæрд гæххæтты сыфыл цыдæртæ фыста, цъыгъгуытт ласта йæ ручкæ гæххæттыл.

– Ацы чызджы фыццаг хатт кæд æмæ кæм фæдтай? – бафарста Серæуыз.

– Ацы хæдзары. Æхсæвы йæ æрбаластой. Ныллæджытæрæзт лæппу мæм æй æрбахæццæ кодта хæдзары дуары онг æмæ афардæг.

– Æнафонтæм æм æнхæлмæ кастæ?

– Бонæй мæм Дзыбийы карæн лæг хæдзармæ фæзынд. Ахсæв, дам, дæм чызджы баласдзыстæм. Дзур, дам, ын-иу: дæ скъæфт чызг. Мæнæн ма загъта: «Мах æртæйæ – Дзыбийы æрдхæрдтæ, радта нын чызджы ардæм æрбакæныны бар».

– Æмæ ды баууæндыдтæ, Дзыбийы æрдхорд дæм кæй æрбацыди, ууыл?

– Загътон сын: нæ уыл æууæндын. Æмæ мын Дзыбийы фыст гæххæтт æвæрдта.

– Кæм ис уыцы гæххæтт?

– Æфснайд мæм у хæдзары.

Серæуыз æвæрдта йæ машинæйы Байцæйы æмæ уыцы гæххæтт æрластой. Иу стъолы уæлхъус сбадтысты Серæуыз, Байцæ æмæ Дзыби. Капитан ын йæ разы æрæвæрдта гæххæтты сыф, ручкæ æмæ загъта:

– Æнхæл нæ уыдтæ, Дзыби, фæлæ дæ диктант фыссын бахъæудзæн.

Цалдær хъуыдыйады ныффыста Дзыби. Дыууæ гæххæтты сыфы фæрсæй-фæрстæм æрæвæрдта Серæуыз, æркасти сæм, уый фæстæ сæ Байцæйы цур æрæвæрдта. – Æркæс сæм æмæ зæгъ: карæдзийæн цы бавæйыинц?

Фæкасти фыстытæм Байцæ дær æмæ загъта:

– Иу лæджы къухæй фыст не сты... Дæлимонтæ æргом ра-
цыдысты.

28

Бекыр йæ мидфынмæ бамбæрста, улæфт ын кæй нал фаг кæны, уый. Йæ цæнгтæ фæбыцæу кæна æмæ рабада, уый йæ бон нæ уыди. Йæ къæхтæ куы айвазид, уæд йæ мидбынат раба-
дид, фæлæ къæхтæ цæмæдæр сбыцæу сты. Чысыл æрчыцыдта, йæ къæхтæ атæпп ласта, æмæ цыма къулæй цыдæр хай ахау-
ди. Йæхи æрæмбæрста Бекыр, рабырыди машинæйы кабинæйæ æмæ йæ зæрдыл æрбалæууыд, гом гаражы бафынæй дæн, зæгъгæ, дысон иуафоны цы удаист бавзæрста, уый. Гаражы дуар æнгом ныхгæдта æмæ йæм ай-гъай нал уыди улæфт.

Мæнæ ныр дуар фегом кодта, дзуццæджы æрбадти, йæ риуы-
дзаг сулæфыди æмæ бынтондæр æрыхъал. Æруыдта: талынг уæлдæфы ахъардта, æмæ бæстæ ‘мбæхсæнтæ æмæ ныгъуылæнтæ фестад. Дысон сæ фæдыл чи бафтыди, уыцы «Жигули»-йæ сæхи атыдтой, уый та йæ нал уырныдта. Æмæ та Бекыры зæрдæ утæхсæнтæ æвзарæн тасæй айдзаг. Ардыгæй иу ацæуæн йеддæмæ нæй, мæнæ йæм ныр дæр сæ хъус дарынц æмæ сæ йæхи куыд атондзæн?

Йе ‘ххуысгæнæджы фæзындмæ Бекыр ам хъуамæ мауал уа. Ныртаккæ куы федде уайд, уый дæр æй фæндыди.

Сæ хæдзарæй нæма рацыди, уæд æм йæ зæрдæ афтæ сдзырдта: «Де сæфты фæндагыл цæуыс, уый дæ буары алы нуарæй дæр æнкъарыс. Де ‘вронг зонд дæ-иу амæй размæ дæр хъызæмайраг фæкодта, æмæ-иу дæ карз нозты судзаг æрцардта. Ахæм рæстæг зæххæн тихалæджы уæз дæр хъуамæ мауал кæнай».

Байцæ йын цы дзæкъул арæвдз кодта, Бекыр уым сусæгæй атыыста пластик авджы конд водкæ. Фегом æй кодта, йæ дзы-
хыл æй дардта, цалынмæ йæ комыкъултæ адымстысты, уæдмæ.

Сæударæй сæ гаражтæм цæуджытæм йæ хъус æрдардта. Иу-
фынддæс метры дæлдæр дзы йæ гаражы дуарæй йæ кæттагсæр машинæ чи федде кодта, уый размæ ныууади:

- Дæ сæумæ хорз!
- Арфæйаг у.
- Мæ машинæ нæ фæрæвдз. Кæцырдæм цæуыс? Демæ абадин.
- Мæхъхъæлы базары онг дæ фæхæццæ кæндзынæн.
- Хуыцау дæ саразæд.

- Гаражы хицау сдæ, æнхъæлдæн, æмæ мæ сыхаг бадæ?
- Мæ хæстæджы гаражæй уал пайда кæнын.

Кæттагсæр дæрджын машинæйæн – чысылгомау авгцæстытæ. Бæгъæмсарæй цæуаг никуы уыди Бекыр. Ныр йæ худ систа – йæ гæмæхтенка сæр ын ауыной фæдагурджытæ, ноджы чъылдымздæхтæй сбадти машинæйы авгцæстмæ.

Иу дуканийы раз рахызти, балхæдта æртæ водкæйы авджы æмæ сæ пластик гарзы ныккодта. Йæ æдзухы хæрздаст цæсгомыл арæхæй рахæцыд урс хил. Трамвайы сбадти Бекыр æмæ фæйнæрдæм фæлгæсыд – æрдæгарæзтæй чи баззад, ахæм хæдзар агуырда æхсæвиутæн. Кæддæр фæхæццæ горæты кæронмæ – уым ног микрорайон райгуырди æмæ йæ бауырныдта – цы агуры, уый ам кæй разындзæн. Ацыди къахæй. Йæ æртыккаг уæладзыг амайын кæмæн байдыдтой, ахæм хæдзары цур æрлæууыд. Йæ алфамблай йæ цæст иу змæлæг не ‘рцахста. Ноджы уæзæгтæ исæн кран хайгай æристой зæхмæ. Уæлдæр бульдозерæй дзæбæх тæапæн ныллæгъз кодтой. Уый уæле – фондзуæладзыгон хæдзар. Йæ кæцыдæр балкъонæй æхсад гæрстæ æрзæбултæ сты, кæцыдæр рудзгуытæй ныддиди сты рудзынгæмбæрзæнтæ. Бекыр мидæмæ бацыди. Агуыридуры къæрттытæ æмæ чъырымæсты пырхæнтæй хъулæттæ асиныл дыккаг уæладзыгмæ куыд цыдис, афтæ йыл йæ фæллад æртафсти, йæ къахдзæф ныууæззау, фæлæ уырда æм фазыл дæр фæбырдзæн æмæ, æппын æнхъæл кæмæн нал уыд, ахæм адджын фыны ад базондзæн.

Дыккаг уæладзыджы фыццагдæр къуыммæ бахызти Бекыр. Цы сабыр уыди ацы къуым, æмæ дунейæ куыд иппæрдæй аздади! Къулрæбынмæ йæхи байста. Дзуццæджы æрбадти пакеты цур, йæ ком ын ахæлиу кодта. Æмæ дзы цыдæр дзаума ауыдта. Уый йæ дæрджын чырынтæ хæдон уыди. Йæ туфлиты фындзæй иуварс ассыфта агуыридуры къæрттытæ, чъырымæсты къуыбæрттæ æмæ дзы айтыдта йæ хæдон. Æрбадти йыл, йæ дзæкъул йæ хъæбысмæ æрбайста, йæ цæнгтæ йыл æрæвардта, йæ фæсонтæ къуылыл бауагъта æмæ банкъардта, дуне куыд парахат у.

Сæ ансамблы лæппутæй Бекыран Дзæрæг фæадджын. Æмæ дын фыны куы схъуырдухæн уаиккой. Сæ иуы бон дæр æдæрсгæ акъахдзæф кæнын нæ уыди, фæлæ йыл сæ иу дæр нæ састы. Уыцы иу ныхас истой кæрæдзи дзыхæй: «Ацы æхсæв дæ æз хъуамæ сæмбæлын кæнон дæ хъарм хуыссæныл».

Уыцы хъуырдухæнмæ фехъал ис Бекыр. Нагъ, уæд æм Темботт

намой дзырдтой. Дзэрæг нозтæн слæмæгъ ис, æмæ-иу æй Темботт йæ хуыссæныл сæмбæлын кодта. Хæринаг дæр ын-иу скодта. Уалынмæ йæм æрцыди уыцы æрыгон сылыстæг, хæдзарон сылгоймаг, удæнцой йын чи ‘рхаста æмæ, цалынмæ Дзэрæгæн йæ цæст æрттывтæ, уæдмæ Удыгагайæ кæмæ дзырдта.

«Нæ фæлæ аизæр фенон Удыгагайы, – йæхицæн загъта Бекыр. – Удыгагайы уынынмæ уыцы къæсæрæй бахиздзæн Темботты æфсымæр».

Æрыхъал Бекыр æмæ йæ полиэтилен дзæкъул йæ хъæбысы куыд æрæвæрдта, афтæ æнæхъæн уыди. Йæ иу туфли фелвæста, цъындайы асгæрста тыхт æхцатæ.

Удыгагайы куы фæна, уый фæстæ, куынничы йæ бафиппайа, афтæ та йæхи ардæм æрбайсдзæн. Ардыгæй куы ахиза, уæд дæр ыл хъуамæ макæй цæст æрхæца, æмæ талынгтæрæттæм æнхæлмæ касти. Стыр дзæкъулæй систа чысыл дзæкъулы æвæрд хæринагтæ. Нæ сæм æркасти. Æрæвронг ис, æмæ уал водкæйæ дзаг пластик авг йæ дзыхыл сдардта, æхсызгонæн цы ахъуыртт кæна, уыйбæрц-иу дзы ауагъта йæ хъæлæсы. Афтæ иу-цалдæр хатты. Чысыл систа уæлибæхы карст æмæ къуыдырфых дзидзайы дзæбæх хай. Хæрын йæ зæрдæ æрцагуырдта, æмæ хъуамæ дзæбæх акомдзæгтæ кæна – Удыгагайы зæрдæ йыл куыннæ фæхуда.

Маршруткайы абадти Бекыр. Йæ æгъуыз æнцъылдтæ къепкæ æрфгуытæ куыд æрæмбæрза, афтæ йæ æркодта. Рудзынгæмбæрзæныл иуварс ахæцыд æмæ рухсæй дзаг уынгмæ æдзынæг касти.

Фондзуæладзыгон хæдзары дыккаг бацæуæны рахиз къуымы, тарморæ дерматинцъар дуары цур æрлæууыд Бекыр. Дзэрæг ма дзæбæх уыд, уæд бахуыдтой дуарыл ацы цъар. Йæ худыл чысыл уæлдæр схæцыди Бекыр, дзæнгæрæг нылхъывта æмæ, ракасæн цæстæй кæсæгмæ йæ цæсгом æххæстæй куыннæ зына, афтæ слæууыд. Ракасти йæм Удыгага æмæ йæ афарста:

- Цы дæ хъæуы?
- Ам царди Дзэрæг, æмбисонды кафæг...
- Ды чи дæ?
- Дзэрæгæн йе ‘мбæлттæй чи фæадджындæр...
- Чи дæ, зæгъын? – фæтызмæг сылгоймаг.
- Æз Темботты æфсымæр дæн.

– Йæ хæрз æфсымæр?! – йæ хъæлæсы уагæй бæрæг уыд – не ‘ууæндыд Бекырыл.

- Йæ хæрз æфсымæр.

– Темботтæй мæрдтæм дæр æфсæрмы кæнын, – дуар дзæбæх байгом кодта Удыгага. – Бахиз къæсæрæй.

– Æмæ гъо, – загъта Бекыр æмæ тыргътæм бахызт, йæ дзæкъул къулрæбын æрæвæрдта. – Афтæ хæрз чысыл рæстæг...

Къухнама йын ацамыдта Удыгага:

– Хъæрмхуыпп дын ахъарм кæнон.

– Чысыл раздæр акомдзаг кодтон.

– Нозт дын нæ ратдзынæн.

– Ма батыхс, ницы мæ хъæуы.

– Ды сæ кæд нæ уыдтай Темботт æмæ Дзæрæджы. Цы ба-
нызтой, уый сыл раскъæр – аластайд сæ дыууæйæ дæр.

– Æз сæ-иу искæдæй-искæдмæ кæд федтон.

– Хæлæджы цæстæй марг хъары. Иу сыл йæхи баста... Каф-
джытæй. Нозт сыл-иу ныккалдта, равдисынæн налбæззон сæ-
иу скодта. Дзырд сыл хаста. Ома сæ мыййаг хæрзиуджытæй
куы сцытджын кæной, каджын нæмттæ сын куы радтой...

– Тохтийы кой кæныс сыгъдæгæй дæр.

– Комкоммæ де ‘фсымæры сафæг. Хъылма тамакойæн ту-
джы аргъæй кæй агурынц... Йæ уаты йын сæ æнцон ссарæн ран
авæрдта. – Удыгага йæ халаты дзыппæй цы фелвæста, уымæй
йæ цæссыгтæ асарфта.

Сыстади Бекыр, загъта:

– Ме ‘фсымæр дæ хорзы койтæ... Йæ рынчыны рæстæг Дзæ-
рæгæн цырагъау сыгъдтæ. Удыгага йын басгуыхтæ, – йæ пакет
систа.

– Де ‘фсымæр-иу цыма фидауцæн фæлгæты æвæрд къамæй
рахызти. Æмæ дзы мæрдтæм дæр хъуамæ æфсæрмы кæнай.

Удыгагамæ фæстæмæ дæр нал ракаст Бекыр, ахызти кæртмæ.
Хæдзарæй дæс метры æддæдæр бæлæсты дыууæ рæгъы астæу-
ты тротуарыл цыди æмæ йæхицæн дзырдта:

– Æз мард кæй дæн, уый мын Удыгага бамбарын кодта. Æмæ
аизæр æз Тохтийæн куынае зæгъон: «Ды дæ ме ‘фсымæр Тем-
ботты сафæг æмæ дæ йæ тæригъæд басудздзæн», уæд æцæгæй
дæр мард дæн.

Бæласы аууон балæууыд Бекыр, йæ дзæкъулæй система водкæ,
йæ дзыхыл æй сдардта, дзæбæх дзы нынныхъуырттытæ кодта,
цæмæй йæ ныфс фæфидардæр уа.

Маршруткæйы та абадти.

Тохти царди стыр базармæ æввахс. Хицæн кæрты йын –

бындурон хæдзар, сарæзта ма дзы сæрдыгон къæбиц, уый æм-
буар чысыл къуым. Уым – цъæтджын сынтæг, æртыкъахыг фынг.
Кæддæрты-иу уым нозтфæлмæстæй æрыхъал Дзæрæг дæр, Тем-
ботт дæр.

Тохтийы хæдзармæ æввахс та Бекыр балæууыд ставдзæнт
бæласы уынджырдыгæй фарс æмæ ма йæ ныфс ноджы фæфи-
дардæр кодта.

Тохтийы æмæ йæ дæллаг фарс цæрæг сыхаджы хæдзæртты
бынаты сырæзыди дыууæуæладзыгон хæдзар. Иу рудзынгæй
дæр дзы рухс нæ калд. Йæ бацæуæн дуар – æхгæд. Кæмæндæр
дзы къантор сарæзтой, зæгъгæ, ахъуыды кодта Бекыр.

Тохтийы раз æй уыцы карз ныхæстæ зæгъынмæ æрлæууын
кæй хъæудзæн, уый Бекыры йæхимæ æркæсын кодта, йæ
къахдзæф фæфидар. Ныр æрфæлвых Бекыр, ныр йæхи исдзæн,
йæ цудгæ къахдзæфтæ йын кæм нал уындзысты, уыцы дыдзы-
рухс уынгтæм. Кæддæр фæхæццæ уыздæн, ныгъуылд ран чи
разындзæн, бонæй къордæй кæм рабадынц, æнæхæдзарæн та
æхсæв парахат сынтæг чи фесты, уыцы бандонмæ.

Бекыр уыцы ранмæ куыд фæхæццæ, уый нæ базыдта. Боны
рухс æй ныддиди кодта, æмæ йæ цурты чи цыди, удонæй йын
чидæр йæ лæдзæджы фындзæй йæ фарсы тæнæг æрбацафта æмæ
ралгъыста:

– Уæ мыггаг сыскъуына, адæймаджы ном сафджытæ!

Æрыхъал Бекыр, уайтæккæ фембæрста йæ сæр фæйнæджы
хъæбæрыл кæй æнцад, æмæ рабадти. Пакет нывæрзæнæй кæдæм
хъуамæ æрхаудаид, уым разынд йæ къепкæ. Йæ къæхтæ кæцæй
æриста, уым йæ иу туфли, иннæ бандоны бын, йæ цыбырхъус
цъындатæ дæр зæххы.

Боркæйы чызг Лаурæйы фыццаг æмбæхсæн кæй нæ рахъæр,
цæмæндæр уый æрбалæууыд Бекыры зæрдыл. Æвæстиатæй
уырдаæм хъуамæ фæхæццæ уа. Маршруткæтæ йæм арæх цæ-
уынц. Куыддæр сбадай, афтæ размæ æхца адæтт. Шофыр дын
дæхи нæ фендзæн, фæлæ фæндаггаг нæ радтай – алхыскъ дæ
кæндзæн.

Куыд тынг æрцагуырдта Бекыры зæрдæ нымадæй уæд та
цалдæр хъуыртты.

Йæ хæлафы дзыппытæ асгæрста – афтид. Йæ пиджачы мидæг-
гаг дзыппы цы æртыгай æмæ иугай сомтæ разынд, уыдон
фынддæс баисты æмæ атындзыдта маршруткæмæ.

Терчы был чи бахъомыл, уыцы Лаурæйы йæ чызг рахонын Бекыры зæрдæ нæ кувмдта. Уыцы Лаурæйы мадмæ тындзыдта Бекыр. Сæ тæккæ дуармæ æрхызти. Кæртмæ йæ бакъахдзæф – æмæ йæ сылгоймаг ауыдта. Хæрам зæрдæ нæ дараг сылгоймаг. Ауыдта йæ æмæ йæ цæнгтæ ныттылдта: фæстæмæ, фæстæмæ уынгмæ! Æмæ Бекыр кæртæй фæдде. Рауади йæм сылгоймаг, сдзырдта:

– Цæугæ дуканийы размæ. – Йæ скъуыддзаг улæфтытимæ хаудысты йæ ныхæстæ. – Лаурæ дæ куыннæ фæна. Суайдзынæн дæм.

Дыууæйæ куы фæхибар сты, уæд Бекыр дзурынмæ фæци:

– Мацæмай мæ фæрс, хъус. Чысыл раздæры онг æз мæрдтæй уыдтæн. Уыцы Лаурæ йæ уæлæуыл зындонæй раирвæзт. Туджы аргъæй йæ балхæдтой. Чызджы æмбæхсæг – чызджы æрвад. Къæхтæ сæрфæн мæ скодта. Хуыцауæн табу – æгайтма мæм капекк дæр не ‘рбахуд. Мæнæ мæ гъеныртæккæ дæр агурынц. Куы фæхъыппæг уаин – æрцæриккой. Уæ почтæйæ капитан Серæуызмæ адзурæм. Ам æрбалæууа. Уыцы чызджы тæригъæд сæ куынæ басудза, уæд æз мард дæн.

Сылгоймаг сдзырдта:

– Цом, адзурæм.

29

Серæуызы машинæ лæууыди Солтанты цур уынджы. Дыууæйæ дæр уым сбадтысты, капитан радзырдта Дзыбийы машинæйы давды хабæрттæ æмæ загъта:

– Афтæ мæм кæсы, Жориччы ныхасмæ хъус æрдарын хъæуы. Цæра йæхи ауонмæ айста. Кæсгон хъæуты йын кæмдæрты лымæнтæ ис, арахъхъ æлхæнынмæ йæм цыдысты. Уый ды дæр зоныс. Давæггаг фос Кæсæгмæ тардта, уый дæр нын гуырысхойаг нæу. Фæлæ йæ искуы исчи базылынджын кодта? Цы зæгъинаг дæн. Цæра æмæ Жорик хъуамæ сæмбæлой, лæппу скалæд йæ хæлбурцъытæ. Æмæ, цымæ, чи зоны, Цæрайы кæсгон лымæнтæй чи кæм цæры.

– Бамбæрстон дæ, Серæуыз, – загъта Солтан. – Цæра кæсгæттимæ баст у, фæлæ, йæ лымæнтæ чи сты, кæмыты цæрынц – уый, гамхуд чи дары, уыдонæй кæд исчи зоны. Жорик та давæг у, æмæ ис закъон, прокурор, слестгæнæг, тæрхоны лæг. Йæ хъуыдаг ын рæгъмæ рахæсс, æмæ уæд барæнæбары сдзурдзæн.

Серæуызы кæцыдæр дзыппæй райхъуысти пейджеры уынаер.

Фелвæста йæ, æмæ æвæстиатæй зонанаг уацтæ æвдисæг таблойыл бакасти: «Вас срочно ищет Бекыр. Ждет в поселке Южном возле почты».

Фæрухс ис Серæуызы цæстгом, пейджер йæ дзыппы атыста, йæ къух фæхыл кодта.

– Цыдæр цины уац дыл сæмбæлд, æнхæлдæн? – афарста йæ Солтан.

– Милицæйы лæгыл кæддæр-никад зæрдæрухсы хабар сæмбæлд. Æмæ мæ дæ цæст дæр нал ауыдта.

Ис мад, ис фыдæй сидзæры уавæры бахауди Жорик, æмæ Серæуызы нæ фæндыди, давæджы ном ыл аныхæса, уый. Цæрамаæ мæстæй судзы Жорик, цыдæр галиу ми дзы зоны æмæ йын æй уадз йæхи цур срæцугъа. Æмæ цы хуызы бафта къухы Цæра? Пейджер ын цы уац æрбахаста, уый, хъус кæмæ æрдарай, ахæмыл æппындæр нæ банымадта Серæуыз. Бекыры былысчылæй артист хуыдтой, уый зыдта, ома, йе ‘взонджы бонты йæ зæрды уыди бæрзонд стæхын, фæлæ ницы сæнтыдта. Ахæмæн та культурæйы галуаны директоры къæлæтджыныл йæ тъæпп фæцæуы. Æмæ йыл ахæм хуынды уац Бекыраей кæй сæмбæлд, ууыл дисæй амарди. Солтан та йæ афтæ бамбæрста, цыма Серæуызыл стыр хорз æрцыди.

Уый Бекырмæ йæ зæрдæ фыццаг афтæ сдзырдта. Чысыл фæстæдæр та хъуыдытыл фæци: «Уыцы мадзура, ныгъуылдхуыз Бекыр дæ хуымæтæджы нæ агуры. Южныйы цы нынныхсти?»

Æмæ йæм фæцæуæг. Почтæйы раз фæураедта. Уынджы иу змæлæг нæ разынд. Почтæйы скомкоммæ бынæттон хицауады хæдзар. Йæ фæйна фарс цъæххих бæлæстæй сфидыдта. Уырдыгæй чи рахызти, уый цæстызулæй ауыдта Серæуыз, фæлæ йæм йæ хъус не ‘рдардта. Æвæццæгæн, искæдæм ауади Бекыр, зæгъгæ, фæстæмæ йæ бынаты сбадти Серæуыз – иучысыл æм банхæлмæ кæса.

Уæдмæ йæ цурмæ æрбахæццæ, бæлæсты бынай чи рацыд, уый – йæ къепкæ йæ ныхыл дæллоз конд. Мынæг хъæлæсæй сдзырдта.

– Бабадон?

Йæ дарæстæ æнцъылдтæ, сæ хуыз сын цæст нал æвзæрста. Æнæдаст рустæ урсхъис адардтой, рухсы къуырфытæ цæст ацахста.

– Ды?! – дуар фегом кодта Серæуыз. – Бекыр куы дæ!

– Кæддæр Темботт дæр уыдтæн.

Серæуыз ын рахиз дуар фегом кодта:

– Сбад ма. – Бекыр йæ бынат куы бацахста, уæд та йæ афарста: – Ме ‘ххуыс дæ бахъуыд? Æмæ дæ цы хъыгдарæг ис? Кæдæм дæ фæхæццæ кæнон?

– Мæ бынат – ахæстоны. Æндæр бынат мæм не ‘нхъæлмæ кæсы.

– Ардæм цæмæн æрбахаудтæ?

– Мæ фæдыл зылынц, Марынмæ мæ агурынц...

– Чи?

– Цæра...

– Цæра кæй хоныс?

– Бегсаматы Боркæйы æрвад Цæра. Йæ чызджы йын заложница чи скодта.

– Фæлæуу, фæлæуу. Боркæйы чызджы йе ‘рвад Цæра?.. Лаурæйы Дзыбийы хæдзары... Ды уыдæттæ бæлвырд зоныс?

– Бæлвырд. Æмæ мæ фæндаг – ахæстонмæ. Æнæныгæд мард дæн. Æмæ никуы никæй амардæуыд... Фæлæ уæд, Цæра чи у, цы у – нæ рабарæг уыдзæн... Æз цы зонын æмæ æз цы зæгъон... Уыцы чызджы тæригæд...

Бекыры цæссыгтæ згъæлдысты æмæ сæ сæрфгæ дæр нæ кодта.

Машинæ фенкъуысти йæ бынатæй. Иу сым дæр нал схауд Серæуызы дзыхæй. Тагъд афынæй Бекыр. Милицæйы капитан хъуыды кодта: Бекыр бынатыл хъуамæ сæмбæла, гæнæн æмæ амалæй йыл куынникæй цæст æрхæца...

* * *

Фæсахсæвæрты та Серæуыз Солтанты кæртмæ бацыди. Хæдзары Солтан йеддæмæ ничи уыди.

– Цыдæр цины уац дыл куы сæмбæлди æмæ дæ цæст куынал ауыдта, – æдзынæг æм ныккаст Солтан. – Кæсын дæм – дугъы бахау бастадтæ.

– Дæ къуыммæ бахизæм, – мидæмæ амыдта Серæуыз.

– Иу узал бæгæны. Исты аууил.

– Дæ къуыммæ, дæ къуыммæ...

– Шахмæттæ дæ зæрдæ ‘рцагуырдатæ?

– Цом-ма, цом, – сæрдыгон ныллæгцар хатæны дуарыл бахæцыд Серæуыз, бахызти разæй. – Цы хъæзтытæй хъазын байдыдта адæймаг кæй хуындæуы... – Диваныл йæхи фæстæмæ

ауагъта, йæ фарсмæ йæ къухæй æртъæпп кодта, ома, Солтан, сбад. Цъынндзæстæй цъусдуг аздад, рабадти йæ мидбынаты æмæ сдзырдта: – Дæ фыды æфсымæры чызг Лаурæйæ заложница сарæзта уæ туг, уе стæг Цæра.

– Цæра?!

– Бынтон фидарæй йæ мæ бон зæгъын нæма у. Цы фехъуыстон, уый уал дын зæгъын.

– Кæмæй йæ фехъуыстай?

– Бекырæй.

– Байцæйы лæгæй? Артистæй?

– Афтæ загъта: Бегсаматы Боркæйы чызгæй амынæт скодта се ‘рвад Цæра.

– Æмæ уæд Артист Цæраимæ уыди?

– Загъта: «О. Æмæ мæ бынат ахæстоны».

– Æмæ йыл куыд баууæндыдтæ?

– Йæ алы ныхасыл дæр ын æууæндын.

– Доллæртæ йын фаг нæ радтой Артистæн?

– Куы дын зæгъын – æууæндын ыл.

– Тæригъæд ын кæныс?

– Тæригъæд кæнын нал зонын, уый куынал æмбарон – ныкъ-къозо дæн. – Солтаны къухуæларм æрцафта. – Дæ тæвд туг цалынмæ нæма рафыхт, уæдмæ кæрæдзи бамбарæм. Рæстæг ныл уæгъды ма айвылæд. Бекырмаæ зæгъинагтæ ис. Йæхæдæг мæ бацагуырда. Змæлын хъæуы нæ алкай дæр. Цæрайы фæд нын агуринаг. Хъус æрдарын хъæуы Уæйыгмæ. Уый кой кодта Лаурæ, уый кой уыди Жорикмæ, Бекырмаæ, Буцыкмæ. Богал дæр-иу æй рахуыдтой. Чидæр та йæ Цæрайы богал-фырт рахуыдта. Хъуыды кæн, хъуыды кæн, Солтан. Искуы Цæрайæн фырт уыди? Сымахæй хуыздæр уыдæттæ чи хъуамæ зона?

Солтан йæ дыууæ армы æркъæрцц ласта, йæ æрмттæ йæ фæскъæбут авæрдта, йæ сæр йæ риумæ æривæзта æмæ сдзырдта:

– Уыди йын фырт. Сывæллон ам хъæуы йæ хæдзары бирæ рæстæг тæлфыд. Давыныл æй кæй ахуыр кодта, уый рахъæр. Цæрайы кæстæр æфсымæр æндæр хъæуы царди. Кусын уарзта. Цæра зыдта, æфсымæр хæдзары кæд нæ вæййы, уый, фæзынди сæм-иу æмæ-иу исты баппæрста йæ машинæйы. Йæ чындз дзы сулæфын дæр нæ уæндыд. Иуахæмы кæстæр хистæры давгæйæ баййæфта йæ хæдзары, цыппæрбæстытæй йын йæ сæр сарыдта. Саби куы фæбогалхуыз, уыцы рæстæг Цæрайы кæстæр æфсымæр

рынчындонмæ бахауд. Цæра лæппуимæ æхсæв æрцыд æфсымæры хæдзармæ, йæ фыстæ йын аласта. Кæцыдæр рæстæг лæппу хъæуæй ацыди æмæ нал фæзынд. – Йæ арм йæ ныхыл авæрдта. – Куыд уыди, куыд? Телефонты чиныджы ма нæ мыггагæй иу лæг разынд. Телефонæй йæм дзырдтой. Загътой сын-иу: ам ахæм нæ цæры. Уый фæстæ айрох.

– Кæцы рæстæг уыдаид? Ссарын хъæуы уæды телефонты чиныг.

– Цæра хæйрæг у, – загъта Солтан. – Нæ йæ бафæндыд, йæ фырт æрвадæлтыл баныхæса, уый. Телефонты ног чиныджы йæ фырты кой нал уыд.

– Уæвæн ис, æмæ йæ мыггаг дæр фендæр. Зæронд чиныджы йæ адрес ссаргæйæ адрессты бюройы руаджы цыдæртæ базонæн ис. Йæ мыггаг куыд аивта, уый дæр. Чи зоны, ныр дæр уыцы хæдзары, уыцы фатеры цæры Богал. Фæлæ ныр – æндæр мыггагыл фыст. Адрессты бюройы цы базонæн ис, уый мæ бар. Бекыры кой нæма кæнæм. Богалы тыххæй уæхиуæттæй чи цы зоны – аивæй сæ фæрс. Цæрайы фæдтæ Кæсæджы куыд агургæ сты, уыцы ныхас дæр аивæй.

Серæуызы ацыды фæстæ Солтаны бинойнаг фæзынди. Лæг тарсти, йæ маст куы сабуза æмæ, дзурæн цæмæн нæй, уыдæттæ куы скала. Цы уыдзæн, уый нæма зыдта, фæлæ ма Цæра йæхи Бегсаматы мыггагыл нымайа, уый нал бабыхсдзæн. Цы йæ саразын хъæуы, уый йын гуырысхойаг нал уыди. Йæхи Бегсаматæй чи хоны, æмæ уартæ куы у, уæдæй абонмæ мыггаджы разагъды лæгты цæсгомæй æфсæрмы чи кæны, уыдонмæ фæдзурдзæн, æмæ Цæрайыл хъуамæ бахъоды кæной.

Йæхи цæхæрадонмæ айста Солтан, æмæ хъуыдытыл фæци: Цæра цы у, уый куыддæр хурæргом рауа, афтæ æрхонын хъæудзæн мыггаджы лæгты. Ирыстонны чи ис, уыдоны машинæтæй æрласдзæн. Кæмдæрты чи цæры, æмæ ма мыггагæй йæхи чи хоны, уыдон та сæ фæндон гæххæттыл фыстæй зæгъæнт.

Цæхæрадонæй æрбаздæхт Солтан. Серæуызимæ кæм ныхæстæ кодтой, уыцы ныллæгцар къуыммæ бацыд, диваныл йæхи æруагъта æмæ, куыд афынæй, уый æмбаргæ дæр нæ бакодта. Тагъд фехъал ис æмæ фæхъуыды кодта: Серæуызы фарсмæ куы бадти, уæд æй Минæты фырты тыххæй бæлвырд цыдæр зæгъын кæй фæндыди. Уæд йæ зæгъинаг нæ раргом. Мæнæ йæ ныр æрхъуыды кодта.

Серæуызы телефоны номыртæ арзылдта.

– Гъы, зæгъ æй, – айхъуыста Серæуызы хъæлæс.

– Фæцæуын дæм, – загъта Солтан. – Дæс минуты фæстæ мæм уынгмæ ракæсдзынæ.

Солтан куыддæр схæццæ, афтæ Серæуыз дæр сæ кæртæй рахызт, йæ фарсмæ сбадти.

– Зыдтон æй, – загъта Серæуыз. – Цыдæр ахсджиаг зæгъинагимæ мæм кæй фæзындзынæ.

– Жорик, Жорик, – Солтан капитаны уæраг æрцафта. – Цæра дзы æххуырст арæзта. Сасымныхæст ыл баццæ лæппу. Хъуыдыды нартхорæй Цæра хъыбылтæ хаста, Жориччы мад Минтæ та сæ горæты уæй кодта. Фæстæдæр Дзыбийы ресторанмæ Жорик ласта Цæрайы давæггаг фосы дзидза. Жорик уыдта Уæйыджы. Цæрайæн цы бавæйы Уæйыг, чи зоны, уый дæр базыдта. Уыдæттæ-иу мæ хъустыл æрцыдысты. Хъыбийы æвæрæн бон мæ иу мызыхъхъ лæг иуварс акодта. Ды, загъта, лæг нæ дæ. Дæ мард æрвад Хъыбийы дæр æмæ Цæрайы дæр фаджысты сæвдылтай. Уæ ресторанæй, дам, Цæрайы аслам фыдызгъæлы хуссмаг куы ракалы. Дзидза Дзыбийы ресторанмæ Жорик ласта. Цæрайы фæдтæ Стъараполы æмæ Краснодары крайты дæр ссарæн ис. Хъыбылтæ уæй кæнынмæ чи ласта нæ хъæуæй, уыдон зонынц: сылыстæгыл-иу фæхæст Цæра. æмæ ацы рæстæг кæд уыцырдæм айста йæхи? Уæдæ Жорик Уæйыджы фатермæ Дзыбийы «Газель»-æй никуы ницы баппæрстаид? Жорик дæ къухы ис. Йе ‘взаг райхæлдзæн...

Ныхас кæронмæ ахæццæ кодта Серæуыз:

– Цæра æмæ Уæйыг цъысымы смидæг сты, уый йæ куы бауырна, уæд.

30

Дзыби загъта: «Газель»-мæ æппындæр зæрдæ куыннауал æхсайа, афтæ йæ куы срæвдз кæной, уæд Тауызбегмæ фæдзурдзынæн: «Бабад машинаейы æмæ Фæндагсар Уастырджийы уазæг у». «Газель» срæвдз ис, фæлæ йе ‘рвадмæ дзургæ нæ бакодта Дзыби – йæ «Волгæ»-йы абадтис æмæ йæхицæн дзырдта: «Тауызбеджы мæхæдæг æрбаласон, æмæ «Газель»-ыл горæты уынгæг уынгты дæр ацæуа, парахат фæндагыл зыррытт-тагъдæй дæр æй аскъæра æмæ йын сатæг хъæддых дымгæ йæ сæрыхъуынтæ куыд рæмыгъдтытæ кæндзæн, уыцы æхсызгон бавзара.

Тауызбег шофыры куыст зæрдæйæ кæй агуры, уымæй Дзыбийы удыл цины рухс сæмбæлд, цыма ныры онг дæр кæмæ

бæллыд, уыцы адджын адæймагыл фембæлд. Тауызбег «Газель» дæр фендзæн, фæлæ ма сæм йæ машинæйы давæджы тыххæй Серæуызимæ цы ныхас рауад, уый дæр уымæй раздæр никæмæн зæгъинаг у.

Мусйа куысты уыди, æмæ Тауызбег, мидбылты худгæйæ, дзырдта:

– Чындзы конд хæринагтæй дын чындзы бæсты фынг афтæ рæвдз ацæттæ ласдзынæн...

– Мæнæ куыд æнæрхъуыды дæн! – Дзыбийы цæнгтæ фæйнæрдæм ацыдысты, йæ иу арм йæ русыл авæрдта. – Кæдæй-уадæй уæ къæсæрæй æрбахызтæн æмæ... Фæлæ, Уæрæсейы пад-дзахæн дæр цы фехсызгон уыдзæн, ахæм цины хабар хæссæг дæн...

– Рæвдздæр æй зæгъ.

– Уæрæсейы æгуыст адæм иу къаддæр фæуыдзысты – «Газель»-мæ азылдысты æмæ дæм æнхъæлмæ кæсы.

– Тæккæ райсом куыстмæ рацæуынмæ – цæттæ!

– Кæсыс, хъуыддæгтæ сойыл бырæгау... Фæлæ – Дзыби йæ къух фæхыл кодта. – Æз ныртæккæ!.. – дуарырæм йе ‘ргом фездæхта.

Диваныл æй абадын кодта Тауызбег, сдзырдта:

– Чындзыл адджинагтæ æмбæлдзысты. Фæлæ уал мын раздур: дæ шофыр дæ йæ маст куыд райста?

– Сизойы бады Жорик, æмæ мæ, æнхъæлдæн, бауырныдта, не ‘рвад Цæрайы ахæсты кæй бахаудта ацы лæппу.

– Лæппуйæ, ома, къæрных сарæзта?

– Лæппуйы сцыбæл кодта, машинаджын бауыдзынæ, зæгъгæ. Цæрайы богал-фырт йæ фæлывд лымæнтимæ дæлæ хъæуы мæ гаражмæ бацæуæнтæ спарыхат кодта. Жориккæн мæ ног «Жигули» къæппæг фестад. Кулдуар ын мидæмæ цæугæйæ æнцонæй фегом, картæй фæдде уа, зæгъгæ, уæд ын нал гом кодта. Уыцы хъуырдухæны рæстæг чидæр абадт машинæйы. Чидæр, зæгъгæ уæд Цæрайы Богал-фырт. Æмæ хæлиудзыхы аластой. Уæлæ горæты бынмæ æрдæгарæзт бетонкъул къуымы разынд. Серæуызимæ йæ баййæфтам машинæйы бадгæ.

– Аргъауæй цы кæныс!

– Жорик нын дзырдта: цирчы лæппутæ мæ ахъазыдысты. Мах бахæццæ стæм, уыдон сæхи айстой, æмæ Жорик – къæппæджы аздад.

– Уæддæр дæ шофыр цы зæгъы?

– Цæрайы цур, дам, алцыдæр зæгъдзынæн. Цæра æрба-
дæлдзæх.

– Машинаæ дзæбæхæй баззад?

– Куыд уыд, афтæ у. Торбегы хъустыл æппындæр куы ницы
æрцæуид.

– Капитаны æз дзæбæх нæ зонын.

– Мæ зæрдæ йыл никуы ницæмæй... Фарста мæ Серæуыз:
Цæра кæм агургæ у, уымæн кæд исты зонын. Куыд зæгъыс,
Жорик тæригъæд у? Мæ бынаты ма дæхи авæр.

– Мæхи машинаæ куы фæдавды уыдаид, уæд, цымæ?.. Уæвгæ
машинæмæ никуы бацыбæл дæн... Æвæццæгæн, зын у, фæлæ
кæддæр кæмæндæр цыдæр... Зæххон дуне ахæм гæлиртæ æмæ
цæнкуылтæ у... Уд сафтид ваййы. Æмæ-гъа, цы дын зæгъон...

– Бамбæрстон дæ, Тауызбег. Гъер та... Кæд дæ уыцы «Га-
зель» фенын, мыййаг, фæнды...

– Фæнды мæ, бæгуыдæр мæ фæнды.

Дзыбийы машинæйы бабадтысты, æмæ Тауызбег загъта:

– Дездæйы размæ уал мæ фæлас. Кæй ныхæстæм хъусынæй
нæ бафсæстæн, уыдон нæ дадатæ æмæ нанатæ, æмæ аивылдыс-
ты. Чи ма дзы ис – фæллад сты.

– Уыдон рæстæг адæмыхæд бынтон æндæр уыди.

Тауызбег Дездæимæ ныхæстæ кодта, уæд чысыл лæппу иннæ
уатæй радзырдта:

– Пъапъа, тлиффон, тлиффон.

Иннæ уатæй Дзыби тагъд фездæхт, худти æмæ дзырдта:

– Солтан нæм æнхъæлмæ кæсы хъæуы.

– Мæн агуырдагъæм æмæ мыл нæ фæхæст дæ.

– Ам дæ йын загътон. Тындзут, дам, ардæм. Геге æмæ Боркæ
дæр уым сты.

Фæндагыл æй Тауызбег афарста:

– Уæдæ Дзыби йæ ног шофырмæ кæд æркæсдзæни?

– Шофыр афæлтæрдæд йæ «Газель». Кæрæдзи куыд æмбарынц...

– Шофыр машинæйы бамбары, машинæ скоммæгæс ваййы,
фæлæ... Йæ фæсонтæй æртæ дамгъæйы ДПС кæмæн ныддиди
ваййы, уыдон та мæ хуызæн æвæлтæрд шофыры кæд бамбарынц?

– Фыццаг бонты, æвæццæгæн, махæдæг дæ фарсмæ бабад-
дзынæн. Фæндагтыл дæр цæмæй фæцалх уай, – æрбакасти Дзы-
би Тауызбегмæ, бахудти йæм. – Сæйраг хабарæй дæ куыннæ
фæрсын. Зæрдæ балхæнынмæ куыд арæххыс?

- Дæ зæгъинаг фергомдæр кæн.
- Уæд та: гæртам авæрынмæ цас рæвдз дæ?
- Дæ хъуыддаг раст, Дзыби! Æнæмæнг хынцинаг хабар. Æмæ йыл æз куы никуы ахъуыды кодтон. Гæртам исгæ дæр никуы ракодтон, дæтгæ дæр. Дæ шофыртæ уыцы гаишниктæн цы зæрдæлхæнæнтæ кодтой? Раздæр куыд уыди, ныр куыд у?..
- Мæнæ милуантæй нымад æхцатæ гæххæтты гæбæзтау куына ахадыдтой... Фæндаггæстæ æхца нæ истой, кълбасы лæдзджытæ йын авæр...
- Стъарапойлаг кълбас Дзæуджыхъæумæ ласыс, уæд ахæм зæрдæлхæнæнтæ цал хатты?..
- Æз дын сæ бæлвырд нæ зæгъдзынæн, фæлæ, æвæццæгæн, дæс хаттæй къаддæр нæ.
- Ме уæнгтæ æрызгъæлдысты. Цал хатты ацæудзынæ уыцы фæндæгтыл æмæ уыцы ДПС-тæй алкæмæн дæр алы хатт дæр зæрдæлхæнæнтæ... Дзыби, мæхицæй дын феппæлыдтæн. Ам æз ницы сæнтаудзынæн.
- Ис, зæрдæлхæнæнтæ кæнын кæм нæ хъæуы...
- Уыцырдæм мæ аппарат, Дзыби.

* * *

Серæуыз Солтанæн сæ фæстаг фембæлды рæстæг цыбырæй загъта: «Уæйыг уал фæмидæг. Йæ фæдыл цыма рæвдз фæмидæг уыдзысты йæ цæстфæлдахæг цæдисонтæ дæр. Цæрайы агурынц æгас Уæрæсейы алы-алы рæтты».

Солтан хъуыдытæ кодта: «Цал сты, уалæй æнæнхъæлæджы хабар куы айхъусой, уæд сæ ныхæстæ скалдзысты. Æмæ уæд, дарддæр цы гæнгæ у, уый йæхи æвдисдзæн».

Дзыби æмæ Тауызбег куы фæзындысты, уæд Солтан загъта:

– Цæмæ уæм фæдзырдтон, уый уын зæгъон: мæ фыды æфсымæр, дæ чызг Лаурæйы дын Дзыбийы хæдзары æмбæхста æмæ дын дæ фырт Роберты ныггаффутт кодта дæ туг-де стæг æрвад Цæра.

– Цæра?! – схауди Боркæйæ. – Мæ чызджы мын адафта, туджы аргъæй мын æй рауæй кодта æмæ мын æй æнæуд фæкодта. Иу туг, иу стæг, дам. Цæй туг, цæй стæг мын у?

– Сæрымагъз дзы адон, ахæм æбуалгъ дисса! – сдзырдта Геге. Йæ даргъ цæнгтæ ронбастмæ суадысты, йæ æрмттæ-иу кæрæдзиуыл æрцафта. – Æмæ бæрæг бæлвырд хабар у?! Цæрайы чи базылын

кодта? Аениу, Дзыбийы хæдзары дæгъæлтыл та куыд фæхæст сты?

– Теувæдзы зианы бонты чи балæггад кодта, уыцы сыхæгтæ Бекыр æмæ йæ ус байгом кодтой амынæты æппарджытæн дуар. Тæрхоны рæстæг хæрæмттæ ракалдзысты бæлвырдæй. Ныр уал иунæг Бекыр у Цæрайы митæ хурмæ калæг.

– Уыцы хабæрттæ куыд рахъæр сты, нырма æппын куы ничи ницы зоны, уæд? – сдзырдта Тауызбег. – Боркæ, слестгæнæг уæ искæй бацагуырдта?

– Иу агурæг дæр нæ нæма уыди, – загъта Боркæ. – Мæнæ ныр цы хъусын...

– Бекыр Цæрайы цæдисон у. Байцæ сæм дæгъæлтæ радта. Бекырæн кæд йæ хай нæ радтой... Æмбæхсти сæ. Марынмæ йæ агуырджой. Æмæ йæхи къахæй милицæмæ бацыд, – дзырдта Солтан.

– Уыдæттæ кæцæй базыдтай, Солтан? – афарста та Тауызбег.

– Рæхджы алцыдæр тынг бæлвырдæй базондзыстæм, – загъта Солтан.

– Солтан, æз дæр дын мæ зæрдæхсайæнтæ зæгъон, – загъта Дзыби. – Жорик мын мæ машинæ адафта, уый фехъуыстаиккат.

– Æз куы ницы фехъуыстон, – сдзырдта Геге. – Адæм се сæфты æрра систы.

– Фехъуыстон æй, фехъуыстон, – загъта Боркæ. – Фæлæ кæсыс, телефонæй дæр дæм нæ бадзырдтон, Дзыби.

Жорик мæ машинæйы бадти, афтæмæй Серæуызимæ йæ уæлхъус алаууыдыстæм. Æмæ мæ бон зæгъын у: Жорик къæрных у. Цæрайы та нырма ничима базылынджын кодта. Жорик давæг у, фæлæ зæгъы: Цæрайы цирчы адæм мæ ахъазыдысты. Серæуыз мæ рафæрс-бафæрс: Цæра кæм хайрæг фестад? Цы гамхуд æркодта? Æнхъæлдтон, мæ машинæйы сагъæс йеддæмæ йæ ницуал ис. Цæра Лаурæйæн хъизæмæрттæ æвзарынгæнæг дæр у, уый мын не ской кодта. Солтанæй ницы æмбæхсы.

– Серæуыз мын милицæйы секъреттæ дзуры, зæгъгæ, мæ искуы фехъуыстат? – Солтан Тауызбегмæ дæр бакаст, Дзыбимæ дæр. – Милицæйы æмæ тæрхоны лæгты цы кæнын хъæуы, уый кæндзысты. Мах та, мыггаг кæй стæм, уый хъуамæ исты хуызы æвдисæм. Боркæ зæгъы: цæй туг, цæй стæг мын у Цæра? Цæрайы гамхуд ист æрцаудзæн. Æмæ Бегсаматы хъæстæйæ кæд искæмæнты нымаинаг у – кады зарджытæ йыл скæнæнт. Иннæтæ та... Кæддæрты куыдзæппарæнтæ дæр уыди.

– Солтан, – сдзырдта Геге, йæ хъалæсы-хæлбурцъзæл. – Иубон хистæры дæр-иу хистæрыл нымадтой. Боркæ дæр, æз дæр дзæбæх азтæ хистæр стæм. Махæй карджындæртæ ма нæм ис Мæскуыйы, нæхи горæты – Басил.

– Хистæр зондамындæй у, азты уаргъæй нæ, фæлæ. Кæд ма мыггаг стæм...

– Алæ, мыггаджы койтæ куы райдайынц, – бустæ ныхас сыхъуыст Боркæйæ. – Мыггаджы куывд фæстаг хатт куы кодтам, Сослан кæйдæрты аласта. Дзыби дæр кæмдæр уыди. Кæстæртæй кæмæдæр адзырдтон: автобус нæм кæм æнхъæлмæ кæсы? Автобус, дам, дзы нæ уыдзæн – алкæмæ дæр машина ис. Гъемæ, зæгъын, мæн нæ мыггаджы машинæджынты куывды ницы хъуыддаг ис.

– Цыбыр дзырдæй, Бегсаматы мыггаджы лæгтæн кæддæр иу зондмæ æнæ ‘рцæугæ нæй, – загъта Солтан. – Цæра – цæсгом-тыл та хъоды.

– Кæддæры рæстæджыты æгъдау цы фидар уыд, – загъта Тауызбег. – Адæм-иу кæуыл бахъоды кодтой, уымæн кæрдзын, дон чи радтаид, йæ фос ын йе скъæтмæ чи баздæхтаид, уыдоныл дæр хъоды кодтой. Æвзæр нæ уайд уыцы æгъдæуттæн ныры закъонты кодексы бынат куы разынид.

– Гъемæ уæд афтæ, – сыстади Солтан. – Хæдзары æфсин мын къуыттыты æвзагæй бамбарын кодта: фæйна, дам, баназут æмæ уæ сæртæ хуыздæр кусой. Не ‘гъдауылмард фыдæлтæй ма нæм æрхæццæ иуабонæй иннабонмæ куывдты бадыны фæтк æмæ йыл фидар хæцæм.

2012

ХОДЫ Камал

ÆРВОН ДЗÆНГÆРÆГ

ИРЫ ХÆХТÆ

*Цæй-ма, цы уын кæнон? Йе та уæ зæххæй
Сисон мæ хъæбысмæ донæй, кæддзæхæй...*

Цæрукъаты Алыксандр

Сæрд дæр уæ цъæх цъити нæ тайы,
Уæ кондæн нæй æмсæр зæххыл:
Суанг Пушкин, Лермонтов, Къостайæн
Нæ бантыст у' аккаг дзырд зæгъын.

Фыдæлты хурæмдых ныхасау,
Уæ фарн тъымы-тъыма цæры...
Æрвон дзæнгæрæгау, хъуытазау,
Нæ кæмтты цъитидон нæры.

Фæлтæртæн царды монц хæсгæйæ,
Æдзæм-æгуыппæгæй лæуут...
Уæ тызмæг фидыцмæ кæсгæйæ,
Фæкæны знæт дыз-дыз мæ уд.

2002.17.03

БИБО

Лæууыс ды разæй саг-лæгты нымады,
Дæ сурæтæй маьныл æмбæлы рухс тын...
Дæ тъæлланг зарæг баззади мæ хъусты...
Уæззау цæссыг мæ цæстыкъуырфы бады.

2011.09

ОДÆ ЗНÆГТÆН

Лæгбахъуыды нæ лæууыдтæн æз хъусæй,
Дзырdbахъуыды мæ ныхас уыд бæстон.
Æдзух уыдтæн хæстхъом æмæ дзырдхъом –
Сымах фæрцы мæ топхос дардтон хусæй.

2011.09

ÆХСÆВÆДДÆ ФЫЙЙÆУТТÆМ

Æрбатыгуыр та ‘фсæст дзуджы пырх хуртуан,
Æрфæлдæхт зæххыл стъалынывæзт арынг...

Уæрæхкъабаз арт алырдæм лæбурдта.
Гуыр-гуыргæнгæ сыгъдис йæ хуылфы талынг.

1969.05

ÆДЗÆХХЫ ДУГ

Æдзæхх «лидер» æдзæхх ныхас кæны,
Æдзæхх «поэт» æдзæхх зарджытæ дзуры.
Ныр афтæмæй цæхджын хойраг хæрынц,
Ныр афтæмæй дзаджджын хæйттæм лæбурынц.
Сæ бакаст дæр, сæ митæ дæр – æдзæхх...
Æдзæххы дуг!
Мæ зæрдæ дæ фæцъæх!

2011.09

НОГ ЗАМАН

Кæм кæны мардмæ удæгас хæлæг,
Куыд цæра ахæм «ног заманы» лæг?

2011.09

ÆГЪУЫССÆГ

Цы ‘рхæндæг дæ, фæсæмбисæхсæв дардæй
Æрбайхъуысæг тæхгæ поезды уасын...
Цыма лæгæн йæ фæстаг ныфс фæласыс...
Цыма æз – нæ, ды вæййыс иунæг –
Тары...

КЪОНА

Æз рагæй н’арты фарсмæ нал уыдтæн,
Фæлæ мæ зæрдæмæ хæссын,
Фæкалд нæ тохынамæ стъалытæ,
Æмæ нæ пец æртдзых ысси...

1968

ФÆТК

Нæ хуыздæртæй нын цал айста мæлæт?
Фæсиддзæни ма цалмæ?
Лæджы фæндæгтæй иунæг нæу æхгæд –
Адзалмæ.

2011.25.11

ДÆ РАЙСОМ ХОРЗ!

Этюд

Æрцыдтæн та сахарæй хъæумæ. Дзыццайы хъарм ныхæсты фæстæ рæвдыдæй æрулæфыдтæн нæ уаты. Æбæлвырд зæрдæрай мыл узæлыд, раст цыма ныййарæджы фæлмæн армытæпæнтыл фынаёй кодтон.

Боныцъæхтыл мын нæ уасæг, æнафоны уасæджы уастау, йæ цъæхснаг хъæлæсæй аскъуыдта мæ æхцон фынты хал. Æз фæгæпп кодтон æмæ æдде стæлфыдтæн. Сæрдыгон дарæны хъуг арф ныуулæфыд, хъæрзæгау ын рауад. Нæ чысыл æнæнцой сычъихуыз сæныччытæ сæ мадæлты фарсмæ хуыссынц æнæмæтæй... Дуары хъæр фехъусгæйæ, сæ каст мердæм скодтой.

Бон æрвгæрæттыл баулæфыд æмæ дзир-дзур кæны. Кæцæйдæр уыджы зæрдæхалæн уаст æрбайхъуыст. Тагъд хуры тын уæлвонгæй ныццæлхъ ласдзæни зарæг: «Ныр бон у, бон!»

Куыд бирæ уарзын сæумæдæвдæгæй хурыскастыл æмбæлын! Чысылæй мæ-иу дзыцца уасæгойæ тæрсын кодта, йæ уаст дæ хуысгæйæ куы æрæййафа, уæд йæ сайды фæуыдзынæ, зæгъгæ. Æмæ уымæй тæрсгæйæ фæцахуыр дæн сæумæйæ стын.

Цæхæрадоныл мæхи айстон фæсхъæумæ. Цæуын, фæлгæсын хæхтыл. Æндæргтау сыстадысты мæ разы, æрхъула мыл кодтой, тас мыл æфтауынц.

Хъæу хуыссы, фæлæ нал у тарф. Уддзæф комæй раскъæфы Æррадоны зарæг, байтауы йæ хъæуыл. Кæмдæрты ма сæ мæллæг хъæлæстæй уасынц иуæй-иу хуыссæгуарз уасджытæ. Бон йæ тавицæй æрдз æрыхъал кæнынмæ хъавы. Рухсы цъыртт комы нарджытæм бырсы, хъæу базмæлыд йæ фыны. Хæхты уырынгтæ æмæ адгуйтæ зынын райдыдтой. Сæ сæрмæ ирд арвыл, раст цыма дысон-бонмæ Галæгон мигътæ пирæнæй пырдта, уыйау мигы фæскъæуттæ бындзыггай базадысты.

Уæдмæ фыццаг хуры тын-фидиуæг уæлиау, кæмдæр цъæх арвы быгъдæджы, цъитийыл сæмбæлд æмæ стыбар-тыбур кодта. Райсомы ирдæ баузæлыд æрдзыл, æвдадзы хос фæци мæнæн дæр, дзаг риуæй сулæфын. Фæрдыгхъус кæрдæджы ма дзабыртæ баумæл сты, æмæ мын сæ уазал æхцондзинад дæтты.

Кæсын... Фæлгæсын æрдзыл. Хурыскæсæны æрвгæрон гæзæмæ ссырх, æхсидавы стъæлфæнтæй. Дæлиау, донхæрæны фæрсты йæ сираг бæхыл фæцæуы колхозы зæхгæс. Хъæдбыны æрыхъал сты цъиутæ, æмæ сæ минмырон зарæг айзæлы райсомы уæлдæфы.

Мæ цæстæнгас мын сæхимæ сайынц хæхтæ. Уыдон æдзæмæй лæууынц, уæйгуытау. Хуры тынтæ сæ фæтæн риутыл дæлæмæ аруадысты, æмæ сæ дзыгъуыртæ, сæ къахыртæ дзæбæхæй, цыма сæ тæрккæвда æрæхсадта, уыйау разындысты. Цас æрдзон нывæфтыдтытæ фенæн ис сæумæйæ сæ риутыл. Адæймаг сæм кæсынæй не ‘фсæды.

Хохы фæхсæй хур йæ был сдардта. Мæ разы æртæх хæццæ цъæх-цъæхид мæнæуы хуым фæрдгуыты хуртуан фестад. Уасæгойы зæрдæ бахъæлдзæг æмæ фæсхъæу ныззарыд. Йæ зарæг ын ацахста булæмæргъ, хъуытаз хъæлæсæй нытътæлланг ласта. Хъырнæгау ын бакодтой цъиутæ.

Уæдмæ хъæу, мыдыбындзыты чыргъæдау базмæлыд. Уынгты «Дæ райсом хорз! Дæ райсом хорз!» сарæх.

Мæн дæр бафæндыд хъæлæсыдзагæй ныхтхъæр кæнын:

– Дуне! О, дуне! Дæ райсом хорз!

БИАЗЫРТЫ Кромвел

АРВ АЕМÆ ЗÆХХЫ ХОРЗÆХ

АЛЛОН ДЗЕРАССÆ

Сыгъдæг гъудийау
æрттивы дæ номыл
урсмæтæг.

Судзы
æхсарау дæ кадæн
сырхмæтæг.

Æндавы
хурау дæ номæй
бурмæтæг.

* * *

Мæ уæзæгыл
арв æмæ зæххы хорзæхæй
ис къаппа-къуппа,
зæрватыкк.

Зæрватыкк
арвыл фыссы йæ фыстытæй
зæххы хорз,
къаппа-къуппа сын зæрдиаг,
зæрдиаг омменгæнæг у.

Æз мæ уæзæгыл
фыссын мæ фыстытæй
арвы хорз,
къаппа-къуппа сын зæрдиаг,
зæрдиаг омменгæнæг у.

Мæ уæзæгыл
арв æмæ зæххы хорзæхæй
ис къаппа-къуппа,
зæрватыкк.

* * *

Сабыргай мын ацæгъд,
сабыргай мын азар,
мæ дидинæг,

къаппа-къуппа,
зæрдæйы рухсæн
рухс;

къаппа-къуппа,
зæрдæйы ныфсæн
ныфс;

къаппа-къуппа,
зæрдæйы низæн
хос;

къаппа-къуппа,
зæрдæйы зынгæн
арт.

Сабыргай мын ацæгъд,
сабыргай мын азар,
мæ дидинæг.

* * *

Фароны хус
фæсалыл
зæрдæфæлмæн уындджынай
фæцæйцыд йæ фæндагыл
фæззæг.
Гуызавæгæнæг сыфтæр
хауди,
мытгагæн згъæлди дыргъ.

* * *

Иуафæтты
 фæззæджы фæстæ
 иу хатт
 сау мæрыл
 бур сыфтæр
 фæнык-æртхутæг фестынæн
 фæсыгъдæуы.

Сыфкарийыл артæндзарæг сылгоймагæй
 æрæджиау
 мынæг цæссыг ралæмæрста йæ куыст.

* * *

Зилы, фæззæджы цалх зилы,
 йæхирдыгонау зиллæччытæ зилгæ:
 куы ныххойы йæ гуымсæг
 æрттивгæ,
 куы фесты гитарæ,
 пианино,
 куы рахизы
 Куырма Бибойы фæндырма
 æнкъардæй.

Æвæццæгæн, уымæн фæзæгъынц адæм:
 æнæ цæссыг
 нæ фидауы фæззæг.

* * *

Фæрнджын
 уацмыс
 ахицæн
 авторæй.

Фæрнджын
 æрдхорд
 ахицæн
 цардæй.

Фæрнджын
сылгоймаг
ахицæн
уарзонæй.

Фæрнджын
зырнæг
ахицæн
фæззæгæй.

Фæззæг
Дзæуæджыхъæуы къæвдамæ
зæронд фæндырдзæгъдæгау дзыназы.

* * *

Дзæуæджыхъæу
дæргъæй-дæргъмæ
адæргъ и
дæлгоммæ къуырф
талынджы.

Тары уадæхсин тардта
Сау Хохæй Урс Хохмæ
æхситт.

АРВ ÆМÆ АДÆМЫ УÆРСТ

Кæуыл зарон,
цæуыл зарон?!
Мæ зæрдæйы мидæг
иу зарæг дæр нæй.

Кæуыл кæуон,
цæуыл кæуон?!
Мæ зæрдæйы мидæг
иу зиан дæр нæй.

Кæмæ цæуон,
цæмæ цæуон?!
Мæ зæрдæйы мидæг
иу зæрдиаг дæр нæй.

* * *

Судзаггаг талынджы,
ссырау
зынди
ахæстоны рудзынгæй
рухс.

Мæ уарзон Дзæуæджыхъæу та мын скъахта
æнæскъуыйгæ
знагон ахастæй мæ зæрдæ.

ДÆ ХУРÆЙ ТЫХДЖЫН

Æмбалты Цоцкойæн

Царæфтыд Цоцко,
бонрухсæй
Дзæуæджыхъæуы разынди
хурæй тыхджындæр
мигъ.

Дзæуæджыхъæу
Дзæуæджыхъæумæ
нал зынди.

Царæфтыд Цоцко,
бонрухсæй
Дзæуæджыхъæуы разынди
мигъæй тыхджындæр
уарын.

Дзæуæджыхъæу
Дзæуæджыхъæумæ
нал зынди.

Царæфтыд Цоцко,
бонрухсæй
Дзæуæджыхъæуы разынди
уарынæй тыхджындæр
талынг.

Дзæуæджыхъæу
Дзæуæджыхъæумæ
нал зынди.

Царæфтыд Цоцко,
бонрухсæй
Дзæуæджыхъæуы разынди
талынгæй тыхджындæр
мылазон.

Дзæуæджыхъæу
Дзæуæджыхъæумæ
нал зынди.

Цардбæллон Цоцко,
бонрухсæй
Дзæуæджыхъæу ныррухс и
дæ хурæй,
дæ хурæй тыхджын.

ИНГÆНЫЛ ФЫСТ

Ацы мойнаг
мылазон
Дзæуæджыхъæуы мæйдарыл
арт æндзæрста
йæ удæй.

Рухсаг у,
рухсаг,
Мæнг дунейыл хæрзаудæг.

* * *

Арв уыди æхгæд,
асæст хох æмæ быдыры
зилгæ зынтæ
лæмæрста
зæхмæ.

Нал хорзмæ,
нал æвзæрмæ,
ницæмæуал уыди
мæ каст:
боныхъæд мын здыхта
мæ удæй
уæрдæхтæ,
алырдаем мын ивæзта
зондæргъæвдау
мæ буар.

Къухæвæрдау мын Мады Хох
уалдзыгон уаг радта
æмæ та ногæй слæууыдтæн мæ къахыл.

МÆ ИС

Хæфсæн йæ лæппын – хуры тын.
Адæмон ныхас

Æруагътон та нæ тæрхæгыл мæхи,
Мæ сагъæстæ мæ дард хæтæнтæм хастой.
Мæ цардвæндаг куыдтæмæйты фæци,
Мæн уый тыххæй, цыбыр ныхасæй, фарстой.

Цы загътаин, хъуыдытæй байдзаг сæр.
Цы сарæзтон мæ царды бонты хорзæй?..
Æвæцдæгæн, вæййы уый уды хъæр,
Йæ сагъæссаг лæджы фыртæн зæрондæй.

Гуыбыны хардзыл, ис зæгъæн, куыстон,
Нæ куыстуæтты хъæздыг гæнæн нæ уыди.
Мæ сабиты фыдбылызæй хызтон,
Хæдзары бындур уыдоныл лæууыди.

Æмбырдæй сæ куы ауынын ныр дæр,
Мæ зæрдæмæ уæлдай хуртæ ныккæсынц,
Уæд бафæрсын: мæ исбонæй хуыздæр
Амалхъомтæ хъæздыгдæрæн цы ‘рхæссынц?..

Ыстыр мулкмæ бæллæг уд æз нæ дæн.
Цæрæнбонты дæр никуы уарзтон давын.
Мæгуырæй дæр уæздандзинад – лæгæн,
Уый рагæй æз цырагъы рухсау дарын.

Цæуылдæрты дæр, о, кæнын фæсмон,
Хъæддзауæн дæр ма ахауы йæ фæрæт..
Æнæсæрæн, æгуыдзæг лæг мæ схон,
Уæддæр мæ ис, мæ бон ысты – мæ цæуæт!

АХÆМ У НÆ ЦАРД

ЧИ

Чи йæ циныл цин æфтауы,
 Чи йæ адзалмæ кæсы,
 Чи мыггаг йæ хуымы тауы,
 Чи йæ гæппæл хуым кæны,
 Чи йæ цардæй тынг æппæлы,
 Чи та еу-додой кæны,
 Чи мын цардæй къæртт æппары,
 Чи къæбæргурæй хæты.
 Афтæ у нæ цард æппæтæй:
 Чи къæрных у, чи – æгуыст,
 Чи йæ хуыссæны, дæдæдæй,
 Кæд йæ фыртыхстæй ныррызт!

ФЫН

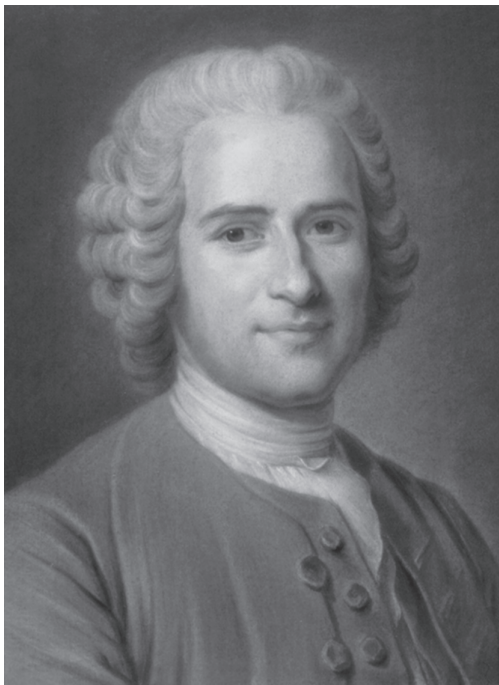
Ма дзур, мæрдтыбæсты ницы ис, ма дзур!
 Федтон мæ дадайы дысон мæ фыны.
 Раджы мын амарди, дард у ныр, дард у, –
 Иу ран бæласы бын галдзарм æхсыны.
 Сау мигъ кæцæйдæр фæзындис уæд арвыл,
 Сау зæххыл сау къæвда уары ‘мæ уары.
 Сау дон йæ комы дзаг сау хохы рагъыл
 Урс-урсид ыстджытæ коммæ æппары.
 Сау дымгæ сау комæй арвыл фæзындис,
 Ракаст мæрдты хур уæд саударæг хохыл.
 Сатагсау – уыцы тын, хур дæр нæ уыдис,
 Æмæ æрæмбæрзта мæрдтыл йæ цатыр...

МЫРХЫБИ

Иу хатт дын Мырхыби арвмæ
Мæйы байдыдта гæрæхтæ.
«Давын мæ нæ уадзыс, – загъта, –
Зилыс алы ‘хсæв мæ фæстæ».
Мæй уæд мигъаууон æрныгъуылд,
Дуне баталынг гæзæмæ.
Лæг дæр сыхæгтæм ныхъхъуызыд
Æмæ рамырхта... зæгæлтæ.

ЖАН-ЖАК РУССО: 300 АЗЫ

ХЪУЫДЫТÆ

- ◆ Стыр лæгтæ кæнæг æрмæстдæр стыр цаутæ сты.
- ◆ Адæм кæддæриддæр уыдзысты, сылгоймæгтæ сæ цы хуызæн скæной, ахæмтæ. Æмæ уæ кæд фæнды, зæххыл хæрзгæнæг стыр адæймæгтæ уа, уæд сылгоймæгтæн иудадзыг амонут, хорзы цауын æмæ разæгъды адæймаг уæвын цы у, уый.
- ◆ Райдайæны хъомылад у æппæтæй ахсджиæгдæр. Æмæ уыцы райдайæны хъомылад æнæгуырысхойæ хауы сылгоймæгтæм.
- ◆ Саби дуне йæхирдыгонау уыны, хъуыды æмæ æнкъаргæ дæр йæхирдыгонау кæны. Уыцы миниуджытæ йын дæхиуæттæй ив – уымæй æдылыдæр ми ницы ис.
- ◆ Рæстæгæй хорз куы пайда кæнай, уæд дæм ноджы зынаргъдæр кæсдзæн.
- ◆ Æхсæнадæн хорзы цауын адæмæн сæ сæйраг хъуыддаг куы нал вæййы æмæ сæхæдæг нæ, фæлæ сæ чыссæтæ куы райдайынц кусын, уæд уый зон æмæ паддзахад сæфты къахыл ныллæууыди.
- ◆ Гыццыл чи зоны, уыдон бирæ дзурынц, бирæ чи зоны, уыдон та мадзура сты.
- ◆ Хахуыр æнцонархайæн хæцæнгарз у: иу дзырд дыл ныххуырсдзысты, цæмæй дæхи бахъахъхъæнай, уый тыххæй та цалдæр фарсы ныффыссын хъæуы.
- ◆ Уæййаг фыссæнгарзæй хъомысджын ахадгæ исты ныффыссай, уымæн уæвæн нæй.
- ◆ Зæххыл Хуыцауы хуызæн адæм куы цæрид, уæд дзы демократон цардæвæрдæн уæвæн уайд. Фæлæ ахæм алцæмæй æххæст цардæвæрд адæмæн нæ бæззы.
- ◆ Æрдз нæ нукуы сайы. Нæхæдæг нæхи фæсайæм.
- ◆ Кусгæ чи нæ кæны, уыцы адæймæгтæ иууылдæр цæмартæ сты.
- ◆ Разæгъды лæгтæ адæмимæ адæмы нæ, фæлæ сæхи ‘взагæй куы дзурой, уæд сæ адæм нукуы бамбардзысты. Фæлæ царды

ахæм вазыгджын хабæртæ вæййы, æмæ сын адæмы ‘взагæй бамбарын кæнæн нæй.

◆ Адæм хæлд сты. Ноджы æвзæрдæр, æнамонддæр уаиккой, ахуыргондæй-иу куы райгуыриккой, уæд.

◆ Политикон организм дæр, адæймаджы организау, мæлын райдайы йæ райгуырынæй фæстæмæ æмæ йæ мидæг хæссы йæ хæлыны аххосæгтæ.

◆ ...Никуы мæ фæрох уыдзæн, иу кæуаг сывæллоны йæ дыджызæ куыд ныккæрцц кодта, уый. Саби æвиппайды фæхъус. Æз ын фæтæрсын æнхæл уыдтæн æмæ мæхинымæры загътон: амæй цагъайраг рауайдзæн æмæ йемæ иудадзыг дæр тызмæгæй архайын хъæудзæни. Фæлæ фæрæдыдтæн: æнамонд саби фырмæстæй хуыдуджы хуызæн аци, тыхтæ-фыдтæй ма улæфыд, йæ цæсгом ацъæх. Иу минуты фæстæ дзы райхъуысти цъæхснаг хъæртæ. Уыцы хъæрты ацахстон масты, æррайы, удаисты мыртæ. Фæтарстæн, фыртыхстæй, загъын, йæ уд куы схауа... Фидарæй мæ уырны: ацы сабийы къухыл æнæнхæлæджы цæхæртæкалгæ æхсидав куы ‘рхаудаид, уæд ын уый къаддæр рис æрхастайд дыджызæйы къæрццæй. Афтамæй уæлæнгай цæф уыди. Фæлæ йæ æфхæргæ кæй бачынд, уый уыд йæ судзгæ масты сæр.

◆ ...Адæм, адæймагуарзон ут! Уый у уæ ахсджиагдæр хæс. Цыфæнды уавæрты дæр, цыфæнды кары удгоймæгтæн дæр аргъ кæнут, уæ зæрдæмæ арф исут сæ миниуджытæ, сæ цин, сæ рис, сæ хъыг! Адæймагуарзон уæвынæй стырдæр хъуыддаг ма цы ис уæ царды? Уарзут сабиты, лæмбынæг сын кæсут сæ хъæзтытæ æмæ ирхæфсæнтæм, сæ рæсугъд, буц инстинктмæ! Æхсызгонæй кæй зæрдæ нæ мысы йæ царды уыцы кар? Цæсгом иудадзыг рухс у мидбылхудтæй, удаен бафсис нæ вæййы дунейы уындæй...

◆ Æппæт монцтæ дæр хорз сты, сæ рохтыл сын хæцын куы фæразæм, уæд. Æппæт монцтæ дæр æвзæр сты, сæ цагъартæ куы вæййæм, уæд.

◆ Бирæ зонынæй, хорз цы у, уый зонын ахсджиагдæр у.

◆ Мин фæндаджы рæдыдмæ кæнынц, рæстдзинадмæ та æрмæстдæр иу фæндаг ис.

◆ Адæймаджы истæуыл сахуыр кæнынæн бон-изæрмæйы амындтытæй иу сахаты куыст фылдæр ахъаз у.

◆ Зонды хæлæс фехъуысдзæни, йæ фæндаг зæрдæйгуылты куы цæуа, уæд.

♦ Аѳсарм кәмә нәй, ахәм сылгоймаг әнәуаг әмә хәлд у; уый йә къяхты бын ссәнды, сылгоймаг цәмәй фидауы, уыцы әнкъарән.

♦ Иумә хуымы гәппәл йеддәмә ницы ис, фәлә хъæздыг у, иннә та сызгъæрины кәритыл бадгәйә дәр мәгуыр у.

♦ Аьрдзы стыр гармонийы алцыдәр дзурәг у Хуыцауыл, фәлә дзы атеист бафиппайы әрмәст әнусон әгуыппәгдзинад.

♦ Мах нә фидәнмә нәхи цәттә кәнәм, абон нын цы бәззы, уыдәттәй, райсом дәр ма нын бәздзысты әви нә, уый нә зонам, афтәмәй.

♦ Хицаудзинады рохтә әнарәхст къухтәм куы бахауой, уәд уымәй тәссагдәр ницы ис.

♦ Куыддәр исты хорз хъуыддаг саразынвәнд скәнәм, афтә нын знәгтә фәзыны.

♦ Ницәйаг сонт адәймаг цәмәй дәс әххуырсты самал кәна, уый охыл цәттә вәййы сәдә хицауы зәвәттә басдәрыныл.

♦ Адәмы депутаттә адәмы минәвәрттә нә вәййынц әмә сын уәвән дәр нәй; уыдон вәййынц йә комиссартә.

♦ Иу адәймаг дәр йә хәс хорз нә сәххәст кәндзәни, куына йә уарза, уәд; әрмәстдәр раст удты бон у сә хәстә уарзын.

♦ Хицауиуәг кәнынмә цы ус фәтырны, уый йә ләгән свәййы тиран; цагъары әфсондз кәуыл сәвәрдәуы, уыцы әлдар та свәййы хъазәнхъул әмә әлгъаг.

♦ Аьрзәткъахәджы иузәрдион ус паддзахы хәзгуләй кад-джындәр у.

♦ Цард йәхәдәг ницы у; куыд дзы пайда кәнай, йә аргъ уымәй аразгә у.

♦ Мәнгдзинадән бирә цәсгәмттә ис, рәстдзинадән иу цәсгом йеддәмә нәй.

♦ Аьнәфенд, ницызонәг адәймагәй къәйныхдәр ничи вәййы.

♦ Аьлдариуәггәнджытыл чи сахуыр вәййы, уый әнә уыдон царын нал фәфәразы.

♦ Адәм фәзмәгой маймулитәй уәлдай не сты, иудадзыг хъæздгуыты фәзмынц, сә театрмә фәцәуынц, цәмәй сын се ‘дылы митыл фәхудой, уый тыххәй нә, фәлә сыл цәмәй ахуыр кәной әмә уыдоны фәзмгәйә ноджы әдылыдәр суой.

♦ Галиу ми уыныс әмә йә ныхмә сдзурын нә уәндыс, уәд дәхицән у фыддәр.

◆ Алкай зæрдæмæ дæр фæцæуыныл чи архайы, уый никай зæрдæмæ цæуы.

◆ Гуыбындзæл уæвын æнæбон, сахъат адæймаджы миниуæг у.

◆ Æнаккаг йæ удæн пайдатæ скæны сыгъдæгзæрдæ адæймаджы рæстдзинадæй дæр æмæ йæхи цъаммардзинадæй дæр.

◆ Сфæлдисæджы армæй цыдæриддæр рацæуы, уый у бæллиццаг, фæлæ йæ адæймаджы къух байсафы.

◆ Рæсугъд ныхæсты тыххæй лæвæрдæуы мингай хæрзиуджытæ, рæсугъд хъуыддæгты тыххæй та – ницы.

◆ Амонд ссарынаен хорз кæнынай ахъаззагдæр хос нæй.

◆ Революцитæ адæмты баппарынц фæлитойты æфсондзы бынмæ, æмæ сын уыдон се ‘фсондз фæуæззаудæр кæнынц.

◆ Цæмæй цъысымæй раирвæзай, уый тыххæй хатгай иучысыл æрра суæвын дæр фæхъæуы.

◆ Исбон дæлимон йæ маргай фæхъæстæ кæны, цæуылдæриддæр бандзæвы, уый.

ВЛАДИМИР ПАЛЬЧИКОВ: 75 АЗЫ

Владимир ПАЛЬЧИКОВ

АЛЫ АЗТЫ ФЫСТЫТÆ

* * *

Лæбуры, стайау сызнæт уад,
Æвзиды, сиды нæм фыдхæстмæ.
Фысым уын, бæлæстæ, – мæ уат,
Æдæрсгæ ахизут мæ къæсмæ.
Цы лæуут? Мидæмæ цæрдæг!
Æртæфсæм, батилæм нæ цæнгтæ.
Æрбадæм къонамæ хæстæг,
Цæмæй уæззау арты æвзæгтæ
Сæ таурæгъ бонцъæхтæм кæной.
Циу махæн зымæджы æртхъирæн?
Рæхджы фæуыдзæни сæргой,
Æмæ та буц уалдзæг æрттивдзæн.
Сымах, мæ бæлæстæ, лæуут
Æдзæмæй. Хатын уын уæ катый:
Уæ сæнтты сауцъиутæ уынут,
Уæ хъустыл ауайы сæ тай-тай.

1961

ХÆДТÆХÆДЖЫ

Хæссы нæ æртæбынатон «Як». Стæм цыппарæй: æртæ бæлццонæ амæ тæхæг.

Æвæццæгæн, уд никуы сахуыр уыдзæни, зæххæй кæй фæиппæрд æмæ, йæ нывтæ, ахорæнтæ, рæгътæ, хæхтæ, дæлвæзтæ сæ бынæттæ, сæ хуызтæ кæй раив-баив кæнынц, хатгай хъентæ-ментæй кæй разынынц, ууыл. Тæхæм! Уæлдæфы бæзджын æмæ хъæддых уылæнтæ хæдтæхæгмæ сæхи ныббыцæу кодтой. Хатгай йæ цыма хæрдмæ стъæпп ласынц, æмæ уæд нæ «уæрдон» фесхъиуы, раст гуыргъахъхъ фæндæгтыл тулаæгау. Тæхгæ цыма

на кæны, фæлæ уæлдæфы тæккæ рагъыл дзоныгъау быры. Уæлдæфы бæзджын тæлм æй, ай-гъай, на бауадздзæни нæдæр фæфæлдæхын, нæдæр æнæбын сæрсæфæны аныгъуылын.

Нæ бынмæ – быдыр. Нырма ныр кæй æркарстæуыд, ахæм хуым. Кæрддзых зыны цæгтæ-цæгтæй, цыма сæ саби сныв кодта. Уыдон комбайны фæдтæ сты.

Быдыр нæ бынты цадæггай ахылди, чидæр фынгæмбæрзæны карæттыл куы ‘рхæца æмæ йæ иуварс куы аласа, уыйау. Дæлæ уый та циу? А-а, хъомты рæгъау. Къаннæг хъуццытæ хъазæнтау ныххæлиу сты цъæх къуылдымыл. Ахæм гыццылтæ сты æмæ сæ ардæм, æвæццæгæн, Гулливер æрбахаста. Хæсгæ та сæ кодта йæ егъау къурткæйы дзыппыты. Цæмæй ма азгъæлой, уый тыххæй къуыппытыл æмæ дзыхъхъыты цыдис арæхсгæ, хъавгæ, хъæдтæн та-иу сæ сарты ахызти.

Нæ размæ æрбазгъордтой хæмпус æврæгъты гæбæзтæ. Иуы дзы нæ хæдтæхæг фатау ахызт: æвæццæгæн, цæрдхуынкъæй аздад æмæ афонмæ йæ уд ис. Фæлæ æврæгъты гæппæлтæ куыдфæстæмæ фылдæрæй-фылдæр кæнын байдыдтой, стæй ныббæзджын сты, æмæ сæ нæ хæдтæхæг сфæлмæцыд, йæ бырынкъ хæрдмæ сарæзта, уыцы урс обæутты рагъмæ сгæпп ласта æмæ сыл азгъордта. Зæхх нæ зыны. Хуры рухсмæ æврæгътæ сæрттывтой, æмæ нæ цæстытæ тартæ кæнынц. Æврæгътæ нæ размæ ивылынц, кæрон сын нал и, цыма кæмдæр æрвгæрон егъау завод ис æмæ сæ уый æнæрынцойæ уадзы. Æврæгъты æнæкæрон кæттаг лæсы æмæ лæсы, арв æмæ зæхх кæм баиу сты, уыцы дæрддзæф дунейæ. Уый у сæ тæккæ бинагдæр сывæлдæг. Уæле та ма ноджы иу арв ис. Уымæн йæ æврæгътæ бæрзонддæр сты, стæй – маргъы систы æнгæс. Уæвгæ ма, чи зоны, уый уæле дæр ис арв. Бирæ фæлтæртæй амад арв!

Фæлæ нæ хæдтæхæг зæххы мысын байдыдта. Цы бæзджын тæлмыл тылд, уым йæ фындз фæцафта. Æхсыры хуызæн фæлм нæ йæ хъæбысы акодта. Хæдтæхæг цыма тæхгæ нал кæны, фæлæ ауындзæгæй аздади, хатгай банкъуысы, фесхъиуы. Бынæй зæххы тъæпæнтæ – фæлурсгомау, цыма сыл халас æрбадти.

Æвиппайды бынæй кætтаг аскъуыд, æмæ хæрдмæ фемæхсти фыццаг æрвхуызгомау, стæй та кæрдæгхуыз, дуне, хурæй йемыдзаг. Зæхх! Ленк та кæнæм æврæгъты бынты. Æрбадынмæ куы хъавыдыстæм, уæд зæхх фæкъул, æмæ исдуг бандзыг стæм: цы нæ вæййы, далæ уыцы къаннæг хæдзæрттæ, бæлæстæ, сосавæндаг хъæндилийас хæдтулгæтимæ сæ бынæттæй куы фенкъуысой æмæ

уырдыджы дæлæмæ куы азгъорой. Фæлæ нæ: зæххы сæ ныхтæ ныссагътой, хауын нæ бакуымдтой.

Дыууæ-æртæ минуты ма æмæ хæдтæхæг гыбар-гыбургæнгæ, схъиугæ зæххыл тулын байдыдта.

Æрхæццæ стæм!

1973

ТÆРКЪÆВДА

Тæркъæвда фыццаг йæхи æмбырдтæ кодта бæрзæндты, йæ фæздæг калд, афтæмæй. Дуне ныхъхъус, цыдæр тас дзы бацыд æмæ ныгъуылдæй, дзагъултæгæнгæ касти уæлæмæ. Æрдзы фæлди-сондтæ ныггыццылтæ сты: къардиуы сæрмæ къох батымбыл, цæугæдонæн дæр йæ дыууæ былгæроны кæрæдзимæ æввахсдæр фесты.

Здыйау уæззау арв йæ бынатæй фенкъуыст æмæ афсæрста, дæрддзæфæй гæзæмæ чи зынд, уыцы бонрухсырдæм. Зæрдæ фæлмæцыд æгуыппæджы, йæхимидæг тыхсæгау кодта. Æваст уæлдæфы ныййазæлыди бæхы цъæхснаг мыр-мыр.

Уазал æмæ тар бауу сты, сæ тызмæг комулæфт æмватæнæгæй раивылди. Быдираг бæрзытæн дымгæимæ тох бацайдагъ, фæлæ, бецау, сæ бон ницы бацис æмæ хъæдырдæм лыгъд радтой, кæд нæ уый бахизид бахъуаджы сахат, зæгъгæ. Сæ сæр бафснайын ма сын бантысдзæни? Нæ! Байрæджы. Тæрккъæвда сын сæ фæндаг цæхгæр лыг акодта, йæхи сыл андзæрста.

Арв цæсты иу тъæбæртмæ фæцъортт ласта йæ цæхæркалгæ фат, æхситгæнгæ йæ ауагъта, æмæ хъæды кæронæй æрбайхъуысти уæззау гыбар-гыбур, цыма мигъты сæрæй цавæрдæр хæзнатæй цъуппамад уæрдон расхуыстæуыди. Хъæдæй райхъуысти тыхджын зæлланг æмæ æмыр уынаргъын. Бæлæсты рæгъау фегуыппæг, фæкъуырма, йæ улæфт баурæдта.

Стæй къæвдайы æппæтхъом, æнæскъуыйгæ уынар æртыхсти дунейыл. Цæугæдон йæ иу былæй йæ иннæмæ рафыхти, пæлхъ-пæлхъ кодта. Æнæбын æрфытæй чи тахт, уыцы цыхцырджытæ уылæнты æрхостой, æрнадтой, æмæ цæугæдоны уæлцъар слæгъз, æрмæст ыл æхсæрийас æртæхтæ хæбуздзыхъхъытæ уагътой.

Мах бамбæххыстæм зазы бын. Къæвда хоста бæласы цатыр, парахат къабузтыл æрттывтатæ калдтой лыстæг цыхцырджытæ. Бадтыстæм дзуццæджы. Къæвдайæ ссæст нæууыл бæгъдулæг кодта хæфс. Мигътæ се ‘рфытæй калдтой æмæ калдтой

фæздæгæмхæццæ талынг, цæхæрхъæстæ дæттæ. Фæндыди сæ сæхи равдæлон кæнын, æмæ кæд зæйтау ивылдысты, уæддæр сын ницанæбæрæг æнтысти.

Зазбæлас нæ нæ бахъахъхæдта. Ныддонласт ыстæм. Арвы нæрд æврагъты хъоргъыты ныгъуылдæй йæхи æддæдæрмæ ласта. Къæвдайæ цъупдзаг хъæд фезмæлын нал уæндыд. Уалынджы хур дзагцæстæй ракасти. Кæрдæг йæ чемы æрцыд, йæхиуыл ысхæцыди. Зæхх дзыхъхъынног фестæди, цыма йæ мады гуыбынæй ныртæккæ рахызти. Рагъыл цы нæзы уыд, уымæй фæрох, кæд райгуырды, уый. Тæккæ ацы сахат фæдта дунейы рухс. Йæ саст рындзыл куыддæр æнарæхст бадт кодта егъау къадз æмæ хурмæ йæ базыртæ тылдта: ома, тагъддæр мын сæ ахус кæн.

Михайловское, 1973

* * *

Æрфæззæг.

Мæскуы-донæн

фехæлд

йæ фаддзу,

сæузæрин ыл бафтыдта арт.

Мæ хæлар, фæдзæхсын дын, Сырх Фæзмæ ма цу:

уым мард хуыссы, мард

1995

ЗÆРОНД ЛÆГ АЕМÆ ЧИНЫГ

Уый райсы чиныг тæрхæгæй,

йæ арм ыл

æруадзы хъавгæ,

рафæлдахы сыфтæ,

æнæсымæй дзы бакæсы цыдæртæ,

йæ бынаты йæ бавæры фæстæмæ.

Цы йæ кæса?

Æппæт дæр ын зындгонд у:

цы нæ бакасти, уый дæр

æмæ ноджы,

фыст чи нæма у, уый дæр
æмæ ноджы,
цæргæбонты фыст чи не 'рцæудзæн,
уый дæр.

2009

АРГУН

Цæнгæтау уылæнтæ – уæззау,
сæ тых та – фидардæр æндонæй:
кæрдынц æхсон къæйтæ хырхау.
– Аргун, кæцæй уайыс?
– Зындонæй.

Ысрухс ис арвырдынтæй ком,
фыцы нæргæ гуылфæн, æхсиды.
Æвдæрзы сондоны ад ком,
æвæдзы, сардыди ныл зинты.

Æви æфсæндзых куыйтæ-'рдонг
сæ бастæй феуæгъд ысты – додой! –
ысты мæстæлгъæд æмæ стонг:
кæрæдзи царæфтыд фæкодтой.

Нæй донæн уромæнтæ, нæй,
тæхы хæстмондагæй фæдисы.
Æфхæрд нæ бары: фесты зæй,
йæ маст йæ фыдгултæй фæисы.

2010

* * *

Фыдном хæсдзынæн, суыдзынæн æлгъаг,
куы исон æз, цы мын нæ фæтчы, уыдон.
Цæрынæн мын мæ бæрзы к'юх дæр – фаг:
æфсымæртæ дзы разындзæн мæ удæн.

Уадз тæгæнамæ иннæтæ бырсæнт,
нытътъысæнт-иу сæ хъустæ дæр ма «басы».
У бæстæ – холы, адæймаг та – сынт,
цæрддзу кæны, рæдувы æмæ дасы.

Хæлоф – хæзнатыл, хорзæхтыл, нæмттыл.
Тæрныхты дуг, фæлитойты фыд-заман:
нæры сæ кад, сæ кой ныхъхъæр дæрдтыл,
кæны æмдзæгъд уæгъдибар бæстæ Хамæн.

...Мæ тала-бæрз, дæ урс цонг ма мæм ратт
æмæ та азар, цадæггай мын азар.
Дæхицæн ды куы нæ фæлгъауыс кад,
уæд адæмы цы тых суры, цы азар!

2010

Хъодзаты Ахсары тæлмацтæ

ИРОН
ПРОЗѦЙЫ
АНТОЛОГИ

ГÆДИАТЫ СЕКЪА

(1855–1915)

...Утро осетинской художественной литературы озарено двумя яркими именами: великого поэта Коста Хетагурова и основоположника осетинской прозы Сека Гадиева.

...Перед памятью Сека должен низко склонить голову каждый осетин.

...При слове «подвиг» перед мысленным взором витает образ воина и слышится звон оружия! Но разве меньше героизма в повседневном писательском подвиге такого человека, как Сека?

...Основной пафос произведений Сека направлен на бескомпромиссное утверждение человеческой личности.

...Мы в неоплатном долгу перед памятью Сека Гадиева.

...Имя Сека будет жить, пока живет осетинский народ и его литература.

Вассо Абает

...Ацы фæндаг Секъайæн уыд йæ бæллиц, йæ идеал – сыхаг адæмты ‘хсæн тыхми æмæ лæбурдытæ нæ, фæлæ хæлар ахастытæ куы уайд, «уарзонæй цæрын» куы фæразиккой. Секъа хорз зыдта, ахæм ахастытæ кæй нæ уыд уæд, мах та зонæм, кæй нæ ис абон дæр, фæлæ алы рæстæг лæджы фæндиаг дæр у «уарзонæй цæрын» сыхаг адæмтимæ. Ахæм зонд нын амонь йæ таурæгътæй Секъа дæр.

...Стыр ирон фыссæг Гæдиаты Секъайы сфæлдыстад, цыфæнды аивадон фарсты фæдыл æм ма ‘ркæсай, уæддæр иттæг цымыдисаг у. Уый – йæ хъайтарты удыхъæд, уый – йæ дзырдарæхст, науæд йæ фæлгонцты æмæ æвзаджы аивадон хъæздыгдынад, стæй йæ адæмон хъуыды æмæ зæрдæйыхатт!

Джусойты Нафи

Секъайы уацмыстæ рухс куы федтой, уæд бамбæрстам, се сфæлдисæг æвæджиау курдиаты хицау кæй уыд, ирон адæмы хъизæмайраг уавæр ын иу бон дæр æнцой кæй нæ радта, уыдон мæтæй кæй тади, сæ фыдæбон, сæ катый, сæ маст, сæ уарзт, сæ бæллицтæ йæ зарæджы сæр кæй систы.

...Абоны онг дэр нэм нэма ис, Секъайы ном чи хэссы, ахэм уынг. Бюст, музей эмæ иннæ хабæртты кой та чи кæны! Афтамæй, Ирыстоны зæххыл йæ къах дэр чи никуы æрæвæрдта, ирæттæ чи сты, цы сты, уыдæттæ зонгæ дэр чи нæ кодта, ахэм адæймæгты нæмттæ та Дзæуджыхъæуы хуыздæр уынгтыл сæвæрдтам.

...Ирон адæмы бирæ фæлтæртæ схъомыл сты Секъайы радзырдтæ эмæ æмдзæвгæтыл, йæ фæлгонцтæ йын сæ зæрдыл бадарынц зæронды бонтæм. Уæддæр ын йæ ном æнусон кæнын нэма у нæ бон.

Хъодзаты Ахсар

...Азæй азмæ нæм Секъайы сфæлдыстадæн йæ рухс зыны ирдæй-ирддæрæй, ахадгæдæр кæны йæ идейон-аивадон мидис. Рабæрæг: йæ хуымæтæг хуыз нæу примитивон хъуыдыйы нысан, уый у æцæг аивадон миниуæг.

...Нæ фыссæг Ирыстоны фидæн уыны ахуырад эмæ рухсæды. Стыр аргъ кæны чиныгæн, – уый йын у дугъон, ахуыр адæмты рæгъмæ Иры чи хæсдзæн, ахэм æфсургъ. Уыйадыл поэты фæдзæхст у: «Ысрæсугъд кæнæм нæ хорз фыды ‘взаг, Куынноæ фесæфа нæ мыггаджы кой».

Джыккайты Шамил

Мæхицæй ма ацы номдзыд лæгты ныхæстæм – иуæй сæрыстыры, иннæмæй зæрдæрысты хос ныхæстæм – æфтауын: Мещанты уæлмæрд кæй хуыдтой, уым Секъайæн йæ ингæн æвæгæсæгæй фесæфт, йæ бынат бæлвырдæй бæрæг нал у...

Адæмæн адæмы номдæттæг хъуыддаджы сырæст-иу кæмæй аразгæ вæййы комкоммæ, уыдоны зæрдæтæм ирон аив дзырд куы хæццæ кæнид, уæд-иу, туг эмæ хæстæг чи нал зоны, ахэм Ванятæ нæ уаиккам, бæргæ...

Гæдиаты Куыцырийы фырт Секъа (йæ аргъуыды ном Юрий) райгуырдис Дæллаг Ганисы хъæуы Арагуийы цæугæдоны тæккæ был, Арвыкомы паддзахи фæндагмæ хæстæг, 1855 азы. Йæ мад Тотырджан æй сидзæрæй хæрз æвзонгæй ныууагъта...

Хъуды комы нымад лæг Куыцырийæн йе стырдæр бæллиц уыд йæ иунаг бындары исты амалæй ахуыры фæндагыл саразын. Сæ амондæн Ганисы аргъуанмæ æрбарвыстой гуырдзиаг сауджыны, эмæ уый 15-аздыд Секъайы сахуыр кодта кæсын эмæ фыссын, гуырджиагау.

Зæрдæргъæвд лæппу иттæг хорз базыдта Библи æмæ чырыстон дини æндæр чингуытæ. Æмæ йæм уымæ гæсгæ æрхаудта диакконы бынат. Æнæхъæн дæс азы уыди сауджыны хæдивæг.

Фæлæ, Цæгат Ирыстонмæ хуыздæр цардагур куы рафтыд, уæд ын амы аргъуанты – Хъахъхъæдур, Бæтæхъойыхъæу, Джызæл æмæ Санибайы – ахæм бынат нал разынд æмæ сси аргъуаны кæстæр кусæг – причетник, пълæгъоз.

Стыр фыдæбæттæй цардамал кодта хæдзарыдзаг бинонтæн – æрмæст йæ цот уыдысты æхсæз лæппуйы æмæ иу чызг.

Секъа дæр, йæ каджын фыдау, уыд æхсæнны лæг, дзырд-дзæугæ. Æмæ та йæ иуахæмы Хъуды комы дзыллæ бацагуыр-дой, цæмæй сæ гуыр-дзиæгтимæ бафидауын кæна – семæ арæнты зæххы гæппæлтыл фæбыцæу сты. Гъемæ сæм 1915 азы су-сæны мæйы тæмæны Дзестелты лæгимæ йæ бæхуæрдонны куыд фæцæйцыди, афтæ Цугун хидмæ хæстæг сæ бæх дзыгъал-мыгъ-улгæнаг машинæйæ фæудаист æмæ сæ ахаста. Секъа ма йæ бæргæ фæлвардта йæ рохтæй бауромын, фæлæ бозитæ аскъуыдысты, Секъа згъоргæ-згъорыны йæ сæр дуртæм æрхаста æмæ...

Адæм ыл тынг фæхъыг кодтой æмæ йæ стыр цытимæ бавæрдтой йе ‘нусон бынаты.

Секъайы уацмыстæ æппæтæй æххæстдæрæй кæд æмæ кæм рацыдысты, æрмæст уый бацамонæм: Æлборты Хадзы-Умары арæст чиныг фæзынд 1979 азы Цхинвалы, рауагъдад «Ирыстон». Мамиаты Надинæ кæй барæвдз кодта алывæрсыгæй, уый та рацыд 1981 азы Дзæуджыхъæуы, чиныгуадзæн «Ир»-ы, стæй та 10 азы фæстæ ногæй ам, æцæг æм ныр бафтыдæуыд Джыккайты Шамилы разныхас.

Секъайы прозæйы фылдæр хай нæ антологимæ бахæссыны аккаг у, фæлæ дзы равзæрстам «Хъуды Цыппу» – иуæй нæм æвæджиау æххæст аивадон уацмыс кæсы, иннæмæй та интернаци-он хъомылады хуызы дæр хъомысджын у. Ноджы ма нæ зæрдыл дардтам йæ таурæгъ «Хо æмæ æфсымæр»-æй мæнæ ацы ныхæстæ дæр – хъыгагæн, суанг ма абон дæр сæ бынаты сты:

– Кавказы хохы сынæгыл райдианæй нырмæ бирæ адæмы мыггæгтæ цард æмæ цæры, фæлæ се ‘хсæн иумæйаг хъуыдага-разæн тæрхондон никуы уыд. Иу адæм иннæйы нæ зыдта, кæрæдзийы нæ уарзтой, кæрæдзимæ лæбурдтой, кæрæдзийы фос тыхтæй тардтой, кæрæдзийæ уацайрæгтæ хастой, кæрæдзийы цагътой.

Гусалты Барис

ХЪУДЫ ЦЫППУ

Кавказы хохы сынæджы хуссарварс, Арагуийы доны сæр Хъуды ком хуыссы, цыма йæ зæххы хъæд хицæнæй фидары тыххæй скодта, бæрзонд къæдзæх хæхтæ, зын бацæуæн лæгæттæ, нарæг бахизæн кæмттæ – фидар цæстæнгас дæтты.

Раст Арагуийы доны сæр царди Хъуды Цыппу; Гуырдзыстон Уырысимæ баиу кæныны фæстæ адæм куы ‘рсабыр сты, куы ‘рæнцадысты, уæд Калачы сæудæджерæ Макараей фос ласын райдыдтой Арвыкомы фæндагыл. Фæндаг Дзæуджыхъæуæй Калакмæ æртæ дихæй уæрст уыд: Дзæуджыхъæуæй чырæ Къобы онг быдыры ирон адæм ластой, Къобæй Косетмæ та – хохы адæм, Косетæй Калакмæ – Гуырдзыстоны адæм.

Иу бон Цыппу Къобмæ чырæ ласынмæ ныццыд фондз æмбалмæ: Сугъар, Тотырадз, Цицо, Гайти æмæ Дударимæ. Къобмæ куы ‘рцыдысты, уæд Цыппу хицауæй сгæллады чырæтæ райста, чырæты хицау Цыппуйы бафарста йæ ном æмæ йæ мыггагæй. Хицауæн Цыппу йæ царæн бæстæ раст равдыста, фæлæ йæ ном æмæ йæ мыггаг фæлындæй загъта: «Хафына Къæрныхов». Уыцы номыл чырæты хицау накладной гæххæтт ныффыста, иу гæххæтт Цыппумæ радта, иу та йæхимæ баурæдта. Цыппу æмæ йе ‘мбæлттæ æхсæз уæрдонæй сгæллæдты чырæ раластой æмæ чырæты сæ хæдзæрттæм сæхицæн нылلاстой æмæ сæ бавæрдтой. Бонтæ ивгъуыдтой, рæстæг хатти; чырæты хицау Калачы йæ фос куы нæ райста, уæд хъуыддаг сдзырдаг кодта. Хицæуттæ рафысс-бафысс райдыдтой. Хъуды комы Хафына Къæрныховы агуырджой, фæлæ ахæм ном æмæ мыггаг Хъуды комы не ссарджой. Бирæ рафарс-бафарсы фæстæ хицæуттæ банцадысты æмæ сæудæджер дæр.

Дыууæ азы фæстæ, хъуыддаг куы фæрох, уæд Цыппу йе ‘мбæлттимæ сгæллæдтæй базар кæнын райдыдта алы хъæуы: Урс-туалты, Дзимыры, Чысаны æдасæй сгæллæдтæ уæй кодтой.

Уыцы рæстæджы Рубайты Биби Косеты стыр хицауæн сусæг дзырдахæссæг – комдзог уыд; хицау дæр æй рæвдыдта майдантæ-

йедтæй. Кæй зæгъын æй хъæуы, æхца дæр ын-иу авæрдта, æмæ-иу Биби рæстæй дæр æнæхъуаджы йе ‘мбæстон адæмыл ком-дзæуджытæ цыд.

Бибийы сгæллæдты мæтæй хуыссæг нал ахста, хъахъхъæдта Цыппуйы. Цыппу Чысаны сгæллæдтæ ауæй кодта æмæ фæстæмæ ‘рцыд. Биби уый куы базыдта, уæд Цыппуйы фæдыл ацыд Чысанмæ æмæ сгæллæдтæй дыууæ топпы балхæдта æмæ сæ Косеты хицаумæ ныххаста æмæ хицауæн загъта, уыцы сгæллæдтæ Цыппу фондз æмбалимæ кæй радавта, уый. Æцæджы тыххæй та йæм радта, кæй балхæдта, уыцы сгæллæдтæ. Косеты хицау сгæллæдтæ Калакмæ арвыста сæ хицаумæ, ацы сгæллæдтæ дæусты æви нæ, зæгъгæ, йæ бафарста. Сомихаг йе сгæллæдтæ базыдта æмæ Косеты хицаумæ ныффыста, сгæллæдтæ мæн сты, зæгъгæ, æмæ хуыснæджы куыд ссарай, афтæ.

Косеты хицау куыддæр уыцы гæххæтт райста Калачы сæудæджерæй, афтæ асаулты барвыста æмæ Цыппуйы йæ фондз æмбалимæ йæхимæ ныккæнын кодта. Хицау бирæ рафæрс-бафæрс, ракъах-бакъах фæкодта Цыппуйы æмæ йе ‘мбæлтты, фæлæ йын куы нæ басастысты, уæд сыл хъадамантæ сæвæрын кодта æмæ сæ ахæстонмæ арвыста. Цыппу йе ‘мбæлттимæ Косеты ахæстоны цыппар мæйы фæбадт, цалынмæ йæ аххосы чингуытæ цæттæ кодтой, уалынмæ, стæй сæ Калачы тæрхондонмæ арвыста сæ аххосы чингуытимæ.

Иу бон ахæстоны дуары хъæр фæцыд, æмæ дуар фегом, дæс салдаты æд топпытæ, сæ разæй схъæлфындз цъæхдзæст хицау ахæстоны смидæг æмæ афтæ зæгъы:

– Судмæ, судмæ, – сæ нæмттæ æмæ сын сæ мыггæгтæ анымадта.

Цыппу æмæ йæ фондз æмбалы салдæттæ сæ астæу стымбыл кодтой æмæ сæ иу стыр хæдзары смидæг кодтой.

Суд æгъдаумæ гæсгæ бадт, ахæстытæн цъæх цинелтæ сæ уæлæ, зылынтæ бандоныл бадтысты. Суд бирæ тæрхон нæ фæкодта, уый тыххæй æмæ сæ зылыны чингуытæ Косеты хицауæй фидаргонд уыдысты.

Иу сахаты фæстæ суды хистæр расидт:

– Цыппу йе ‘мбæлттимæ сгæллады барджитæ радавта Къобы фæлынд номæй. Уый Косеты хицау æвдисæнтæй сбæрæг кодта æмæ æцæгдзинад у, уый тыххæй сæ бартæ ист æмæ мыггæгмæ Сыбырмæ æрвыст уæнт.

Æмæ та сæ ахæстонмæ акодтой.

Æхсæвы мæйрухс æрттывдтытæ калдта, йæ сызгъæрин цæстæй ахæстоны рудзынгæй мидæмæ худт. Ахæстытæ рудзынджы раз бамбырд сты æмæ арвы Лæдæрдтæй сæхи рæвдыдтой. Чи зоны, загътой, нырæй фæстæмæ нæ бæстаг арвы зылд нал фендзыстæм. Цыппу йæ рихи аздыхта хъæбатыры бæрæгæн æмæ афтæ зæгъы:

– Сыбыры ныммæллыны бæсты нæ ирон зæххыл æруадзæм нæ малæт, лæг иу бон райгуыры, иннæ бон амæлы, – æмæ æнцад, мæстæй базарыд:

«Сугъары дзыппы, дам, цъæх их æндон; æмæ, дам, Нуазайы скæнæм нæ лидзæн бон».

Ахæстытæ Цыппуйы фæндыл сразы сты æмæ дзырд скодтой Цилканы станцы цур хъæдмæ хæстæг хъæуы, ахæстытæн æхсæв æнцайæн бынат кæм уыд, уыцы ран сæ йе цæгъдгæ куыд ныккæной, йе куыд алидзой, ууыл кæрæдзийæн ард бахордтой æмæ схуыссыдысты.

Иу мæйы фæстæ Цыппу æмæ йе ‘мбæлтты Сыбырмаæ ракодтой Арвыкомы фæндагыл, дыууадæс салдаты семæ хъахъхъанæг. Раст Нуазайы хъæумæ куы схæццæ сты, ныр Цилканы станцæ чи хуыйны, уырдаæм, уæд уым æхсæвиуаты æрæнцадысты иу хæдзары.

Уыцы æхсæв раст Ломисы дзуары æхсæв уыд, æмæ Цыппу иу сомæй арахъхъ балхæнын кодта, уæрыкк аргæвстой æмæ Ломисы дзуарæн скуывтой. Арахъхъæй сæхиуыл фæхæцыдысты, салдæттæн дзы баталас кодтой. Салдæттæ хорз куы срасыг сты, уæд къуырма кæрчыты хуыст скодтой, æрмæст ма ахæстыты уæлхъус иу салдат дзой-дзой кодта.

Ахæстытæн сæ фæнд куыд уыд, афтæмæй æвиппайды фестадысты æмæ къулы уæлæмæ хъæдырдæм слыгъдысты, фондзæй аирвæзтысты, фæлæ æхсæзæм Гатийы рацахстой æмæ йын йæ къахы бынтæ ныллыгтæ кодтой.

Хъуыддаг афтæ уыд, æмæ ахæстытæ куы алыгъдысты, уæд, сæ цуры цы салдат лæууыд, уый иннæты фехъал кодта æмæ сæ асырдтой; фондзæй иуырдаæм лыгъд фесты, Гайти иунæгæй фæхицæн, æмæ йæ салдæттæ æрцахстой.

Фондз абырæджы æхсæв-бонмæ фæцыдысты æмæ боньцъæхæй Чысаны Монастеры хъæды бонасадæн бакодтой. Дыккаг æхсæв раст æхсæвæр афон Цъорцъохы куырдаæм бацыдысты æмæ йын сæ хъадамантæ рафтауын кодтой. Цыппу йæ хъадамантыл нытту кодта æмæ афтæ зæгъы:

– Абонай фæстæмæ дæ лæджы кях макууал фæнæд.

Цъорцъохы куыр дæ хорз фæдта – хæрд, нуæзт, æхца дæр сын радта, æмæ рацыдысты. Мудзухы æфцæгыл Хъуды коммæ æрхызтысты. Нырмæ сæ иу мæт уый уыд, æмæ Гайтийы куыд байстаиккой, уый тыххæй хъуыды кодтой.

Уыцы рæстæджы Гуырдызистоны фæндаг Диделтыл уыд, Млеты тæссæрттæ конд нæма уыдысты. Цыппу алы бон дæр Къайсуартам станцæмæ иу зæронд усы æрвыста бæрæгтæнæг Гайтийы размæ, цæмæй йын базонын кæна Гайтийы æрбацыд. Иу къуырийы фæстæ зæронд ус абырджытæм дзырд бахаста: ахсæв, дам, Гайти Къайсуарты уыдзæн, æмæ йæ райсом ракæндзысты, зæгъгæ. Абырджытæ сæхи сцæттæ кодтой æмæ Гордылеты йæ размæ бабадтысты.

Дыккаг бон хур скаст, хохæй хохмæ тын нывæста, бæрзонд къæдзæхтæ æвзистау сæрттывттой, фæлæ ма уæддæр Хъуды комы рабынтæ сауæндæрг хастой. Уалынмæ сын Гайтийы сæ разы æрбалæууын кодтой. Абырджытæ æвиппайды уæлвæндагæй æргæппытæ ластой æмæ цæсты тъæбæрттæн Гайтийы Уартауы дæлбыл фæкодтой. Салдæттæ ма сæ фæстæ гæрæхтæ кодтой, фæлæ абырджытæ фидæртты хохы сæрмæ сфардæг сты æмæ уырдыгæй Гадзыгайы зарæг кодтой.

Абырджытæ Рубайты Бибийы марыныл бирæ фæзылдысты, фæлæ сæ къухы нæ бафтыд, хæдзарæй æддæмæ нал цыд, дуар æхгæдæй дардта, тыххæй бабырсæн æм нæ уыд, арт ыл куы бафтыдтаиккой, уæд æгас хъæу сыгъдысты æмæ сын тæригъæд кодтой, афтæмæй сын Биби бонай-бонмæ æнæ мардæй баззад.

Царддæттæг сæрд аивгъуыдта, ацыд, хæхтæ мит æрæхгæдта, ацæуæн фæндаг нал уыд, уадтымыгъы æхситт, дымгæйы зызын кæмттæ араудта, бæстæ кæуын цæстæнгас ралæвардта, абырджытæ сæ хæдзæрттæм æрцыдысты. Ирон адæмы ‘хсæн дзырд уады бæхыл бады, Биби та Косеты хицаумæ дзырд ныххаста, Хъуды абырджытæ, дам, сæ хæдзæртты цæрынц, зæгъгæ.

Раст Цыппурсы рæстæг уыд, æмæ Косеты хицау æфсæдтæ æрæмбырд кодта – Хадæй, Хиуæй, уыдонимæ уырысы æфсæдтæ баиу сты. Хицауы фæнд афтæ уыд, æмæ абырджытæм ахсæв куыд ныббырстаиккой æмæ сæ æвиппайды куыд æрцахстаиккой, афтæ. Фæлæ хъуыддаг афтæ уыд, æмæ æфсæдгимæ Цыппуы æфсымæргонд – Цъорцъохы куыр дæр уыд æмæ Цыппумæ барвыста, ахсæв дæм бырсдзысты, зæгъгæ.

Кæй зæгъын æй хъæуы, абырджытæ дæр хæстæмбæрц сæхи сцæттæ кодтой æмæ æфсæдты раз къуыбырыл, Такаты мусы æрбадтысты. Æхсæв мæйрухс уыд, боны хуызæн, миты хъæпæнтæ тыбар-тыбур кодтой. Раст æмбисæхсæв æфсæдтæ Такаты мусы раз фæхæрд кодтой. Абырджытæ мусы аргæрæнæй æфсæдтыл топп их уарæгау ныккалдтой, æмæ дзы дыууæ уым аззад, иннæтæ фæлидзæг сты æмæ æндæр хъæуты æрæнцадысты. Цыппуы æвронг зонд хъуыддаджы зындзинад равзæрста, æнæ хæцгæ хос нал ис, уый æмæ хæцæн фидар бацагуырда.

Гордзылеты бын хъæуы сæр къæдзæх-сынæджы раз – лæгæт. Лæгæтæн йæ алыварс – айнæг, иу бацæуæны йеддæмæ йæм нæй, лæгæты мидæг суадон, абырджытæ лæгæтмæ фæндаг ныммарзтой æхсæвы, цæмæйдæриддæр, мит арф уыди, цыдæриддæр сæм хъомвос уыд, лæгæтмæ сæ стардтой æмæ сæ аргæвстой. Сæ мæрдтæй сын лæгæты раз хæцæн самадтой, цæвиттон, мит арф уыд, æмæ дур къухы не 'фтыд. Сæ бинонты – чысылæй, стырæй – иууылдæр лæгæтмæ скодтой, хæринаг, ссад фаг схастой, æмæ Цыппу хæсты пълантæ æрæвæрдта.

Дыккаг бон æфсæдты хицау цæхгæр дзырд радта, хъазуат сæм бацæут, зæгъгæ, цасфæнды фæцæгъдæнт, уæддæр æнæ уый хос нæй, загъта. Æфсæдты хицауы уынаффæмæ гæсгæ дыккаг бон хъазуат бацыдысты, фæлæ хъæуы афтид хæдзæрттæ йеддæмæ ничиуал уыд æмæ хъæуы æрæнцадысты.

Æртыккаг бон хæцын райдыдтой, æфсæдтæ лæгæтмæ бырстой, топпы нæмыг их уарæгау кодта, лæгæты сæрмæ топпы фæздæг мигъ сбæдти, æфсæдтæй бирæ фæцагътой. Хæст бонизæрдалынгмæ нæ банцад, изæрæй æфсæдтæ раздæхтысты.

Цыппурсæй Доныскъæфæнмæ топпæй фæхæцыдысты, фæсдоныскъæфæн сæм сармадзантæ баластой, æмæ хæст стынгдæр. Фыццаг æмыр нæмыгæй æхстой, цæмæй лæгæты раз хæцæн амад фехæлдтаиккой, фæлæ сын халын нæ бакуымдта, уый тыххæй æмæ галтæ, хъуццыты мæрдтæ кæрæдзийыл ныссалдысты æмæ сæ къæртт дæр нал хаудта, уый фæстæ сæ хæлгæ нæмыгæй, фыдæлтæ хъумбара кæй хуыдтой, уымæй æхсын райдыдтой. Цæвиттон, лæгæты дуар бæрзонд уыд, æмæ хæцæн амады сарты лæгæты хуылфмæ хаудта сармадзаны нæмыг æмæ лæгæты хуылф хæлд.

Зондджын æфсæддон адамæй сæдæ мин лæджы басæтдзæн. Цыппу хорз зыдта, уыцы рæстæджы сармадзаны нæмыг цæмæй

хæлы æмæ куыд арæзт у, уый. Æмæ лæгæты астæу дон смал кодта, æмæ-иу сармадзаны нæмыг лæгæты хуылфы къæдзæхыл куы сæмбæлд, уæд-иу малы смидæг æмæ-иу йæ фитил ахуыссыд. Цæвиттон, уыцы рæстæджы сармадзаны нæмыг фитилæй хæцгæ уыд, цалынмæ йæ фитил асыгъдаид, уалынмæ нæмыг нæ хæлди, æмæ доны руаджы сармадзаны нæмыг æнæ хæлдæй зад. Нæмыджы хуылфæй та дæс æмæ æртиссæдз æхсты топныхос истой æмæ уый руаджы топныхосхъуаг дæр нæ кодтой. Иу хатт Цыппуйæн йæ къухты ‘хсæн сармадзаны нæмыг дæр ныггæрах ласта æмæ фехæлди, фæлæ йæхицæн дæр æмæ иннатæн дæр никæмæн ницы кодта.

Цыппурсæй Тутыры дыццагмæ лæгæтæй фæхæцыдысты, стæй лидзынвæнд скодтой: урс цикъæйæ æддагон дарæстæ бахуыдтой, урс миты хуызæн куыд уыдаиккой, афтæ, миты цæуæн къæлæттæ сбастой æмæ Тутыры дыццаг æхсæв алыгъдысты Къалодзæгатыл Хъелы рындзыты æддæмæ, боныцъæхæй Дзимыры Тогойты хъæуы балæууыдысты. Сæ бинонты – усæй, сывæллонæй – лæгæты ныууагътой æмæ сæ дыккаг бон æфсæдты хицау æркæнын кодта æмæ сæ Калакмæ акодтой, æртæ азы Калачы фесты, цалынмæ Цыппу бафидыдта, уалынмæ, стæй сæ рауагътой.

Тогойты хъæуы карды комы хуызæн къæдзæх-сынагыл царынц фондз хæдзарæй, хъæуы астæу авд уæладзыджы мæсыг, ныр æй уырыс фехæлдтой, фæлæ уæддæр фидар цæстæнгас дæтты. Абырджытæ фыццаг Тогойтæй ракуырдтой, цæмæй сæ иу бон бауазæг кæной, фæлæ куы нæ разы кодтой, уæд Тогойтæн сæхи расырдтой æмæ хъæуы æрцардысты. Бæгæны бахыстой, фос бирæ, кусæрттаг, æмæ та Тогойты мæсыджы царын байдыдтой.

Бирæгъдзармæй цуанон сомæнхъæл, чидæр та Косеты хицаумæ дзырд ныддафта: абырджытæ, дам, Тогойты мæсыджы бацыдысты. Арагуийырдыгæй та Косеты хицау ныццыд æфсæдтимæ, Чысанырдыгæй ерыстаутæ æрбакодтой æфсæдтæ, æмæ та хæст сси.

Нарон Гæуыс Цыппуйæн йе ‘рдхорд æфсымæргонд уыд, иу бон Гæуыс æмæ Дзимыры сауджын æфсæдты хицауæн афтæ зæгъынц:
– Абырджыты куы расайæм, уæд нын цы хæрзиуæг уыдзæни?
– зæгъгæ. Хицау сын ныббаста хъуырæфтаугæ сызгъæрин майданта æмæ дæсгай туманта æхца.

Дыккаг бон сауджын æмæ Гæуыс Тогойтæм ссыдысты абыр-

джытæм æмæ сын хинæйдзаг былдау ныхæстæ райдыдтой, æмæ Гæуыс загъта:

– Не ‘хсæн ард ис, Цыппу, æфсымæртæ стæм, баууæнд мыл æцæгдзинадæй, хицæуттæ дын бахатыр кодтой, цыдæриддæр æвзæр митæ фæкодтай, уыдон, рацæут æмæ уæ бафидауын кæнæм, æцæджы тыххæй та мын сауджын æвдисæн у.

Сауджын дæр сын æцæгдзинады æууæнк лæвæрдта, йæ дзуар йæ къухы, афтæмæй.

Зæронд цъиу зыгуымтæй сайын нæ комы, Цыппуйы фæлтæрд зонд тагъд бамбæрста уыдонæн сæ хин æмæ Гæуысæн афтæ зæгъы:

– Æри уæдæ, ме ‘фсымæр, дæ хъама, дзуары уыгард ныккæнæм æцæджы тыххæй.

Гæуыс йæ хъама Цыппумæ радта, хъама сæхи куы фæци, уæд æй рацахстой æмæ йæ цæджындзыл сбастой. Сауджын йæхи былæй аппæрста æмæ дзодайыл аирвæзт æмæ, йæ сыдзы туг мизгæ, дæлæ комы зæйнадыл абадт. Цыппу ма йæм фæсте хъæр кодта:

– Ма тæрс, сауджын, дæуæн ницы кæндзыстæм, динамонæг дæ.

Фæлæ ма йæм чи хъуыста. Фæстæмæ фæкæс-фæкæсгæнгæ æфсæдты ‘хсæн смидæг.

Гæуысы цæджындзыл бастæй иу къуыри фæдардтой, куы йæ æргæвдгæ кодтой, куы йын йæ цæстытæ къахтой, куы йæ мæсыджы сæрæй бæндæнæй уагътой æмæ-иу æй бон-изæрмæ ауыгъдæй фæдардтой, ахæм митæ йын кодтой. Иу къуырийы фæстæ Гæуысы зыбыты бæгънæгæй, йæ мад æй куыд ныййардта, афтæмæй рауагътой, æмæ йын Цыппу афтæ зæгъы:

– Цу, мæ хæдзар, мæлæт дын хатыр, де ‘ууæнк дæр бæгънæг æмæ дæхæдæг дæр.

Уалдзæг æрæввахс, мит фæзæйнад, æфсæдтæ алырдыгæй тыхджын байдыдтой, æхсæвай-бонæй хæст нал хæлд, мæсыджы фæрстæ топпы цæхæрæй пиллон уагътой, алырдыгæй сыл æртыхстысты. Раст Куадзæны размæ майрæмæхсæв фыдæхсæв скодта, митæмхæццæ зæгъ уарыди, цæгатварс тымыгъ уынаргъыдта, митæмхæццæ зæгъ уарын æфсæдтыл уылаентæй калдта. Æфсæдтæ сфæлмацыдысты æмæ алчи йæ цинелы бын ныттымбыл.

Раст æмбисæхсæв абырджытæ мæсыгæй рахызтысты, хуссæртты зæйдзыдтыл дæлæмæ коммæ ныццыдысты, комы зайы бынты дон-дон фæстæмæ Хъуды ‘фцæгмæ ссыдысты æмæ Фидæртты хохы дуры бын лæгæты æрæнцадысты. Хæринаджы тыххæй сæм

уыд къæлуайы ссад, царв æмæ цæхджын фыдтæ. Дыккаг бон Тогойты мæсыгæй топпы хъæр куынауал цыд, уæд æфсæдтæ хъæумæ бабырстой, фæлæ хъæуы ничиуал уыд, афтид хæдзæртты йеддæмæ. Æфсæдтæ сын сæ фæд рацагур-бацагур фæкодтой æмæ куы ницы ссардтой, уæд фæйнæрдæм фæцыдысты.

Уалдзæг æрцыд, зæхх сулæфыд, хъæд сыфтæрæй сæхгæдта, бæстæ суæгъд и. Абырджытæ Гуырдыстонмæ афардæг сты. Раст Цхетайы мидæгæй къазна байстой æмæ дзы бирæ ‘хца ахастой, урс æхцайæ цы фæрæзтой, уый, гæххæтт æхцайы та зонгæ нæ кодтой æмæ дзы Цыппу иу гæххæтт нывы ‘фсон йæ къæртт дзыппы авæрдта. Гуырдыстоны сын иу æлдар лымæн уыд æмæ уымæ куы бацыдысты, уæд æй уый базыдта гæххæтт æхцайы æмæ афтæ зæгъы:

– Адонæй цæуылнæ хастат, адон хуыздæр æхца сты, – æлдар сын бауайдзæф кодта, фæлæ ма цы хос уыд.

Калачы стыр хицаумæ дзырд бацыд, абырджытæ цы къазна байстой, уый тыххæй; æмæ карз дзырд радта алы бæстыл, алы хицаумæ, æрцахсынæй, марынæй сын иу амал куыд скæной, афтæ. Æддагон лæгæй сæ чи ‘рцахсын кæна, уымæн та хæрзиуджытæ ныббастой.

Зæронд цъиуы зыгуымæй чи ахсы? Цыппу куы базыдта, ацы бæстыл ын фæлæууæн нал ис, уæд Шамилмæ лидзын сфæнд кодта. Уыцы рæстæджы Шамил йæ тæккæ хæстыл уыд Уырысимæ, Дзарахы ком дæр фидыд нæма уыдысты Уырысимæ.

Зондджын лæг хъуыддаг лыстæг луары. Цыппу Туаты Дзыбайы Дзарахмæ минæвар арвыста Хæмæтхъанатæм, цæмæй абырджыты бауазæг кæной. Цæвиттон, Дзыба Хæмæтхъанаты хæрæфырт уыд. Хæмæтхъанатæ æмæ æгас Дзарах дæр сразы сты Хъуды абырджыты сæхимæ райсыныл; Туаты Дзыба Дзарахæй фæстæмæ бацыд æмæ Цыппуйæн загъта, Хæмæтхъанатæй цы фехъуыста, уый.

Раст æхсæвæрафон абырджытæ Туаты Дзыбайæн арфæ ракодтой æмæ араст сты, Хиуы комы дæлæмæ æхсæв-бонмæ фæцыдысты, боныцъæхæй Ахгарайы хохы сæрæй Дзарахы коммæ акастысты. Хурыскастæй бæрзонд къæдзæхтæ сызгъæринау æрттывтой, Дзарахы комы рæбынтæ сауæндæрг хастой. Терчы дон хæрдгæбыдау зылын-мылын Ирыстоны йæхи айвæзта, хурыскастыл ранæй-рæтты хид авæрдта, нæзы бæлæсты тæф комы нарæгæй ирдгæ уæлæмæ хаста æмæ лæджы зæрдæ рухс кодта. Цыппу ныууалæфыд æмæ афтæ зæгъы:

– Мæгуыр нæ бон, йæ райгуырæн бæсты уындæй чи нæ бафсæст, – æмæ æнцæд æрбадт.

Йе ‘мбæлттæ дæр йæ цуры æрбадтысты. Бирæ фæбадтысты, бæстыхъæдæй сæхи фæрæвдыдтой, фæндаггон хæринагтæй сæхи афсæстой æмæ та ацыдысты.

Раст уыцы бон Дзарахы Маты дзуары бон уыд, æмæ адæм дзуары уæлвæзы æрæмбырд сты; фæсивæд бæхыл хъазыдысты, топпы фæздæг сæ сæрыл мигъ сбадт, дзуарыгæстæ адæмы фæдзæхстой, адæм фæсабыр сты, зæрæдтæ æрбадтысты. Хурыскасæны ирдгæ радымдта, фæздæг ахаста, сау бæгæныйæ гаджидæуттæ кодтой.

Абырджытæ хъæды къохæй бæрæгбонмæ кастысты, æмæ Цыппу афтæ зæгъы:

– Фæндæй хъуыддаг кæддæриддæр нæ фехæлдзæн, уыдон нозтджын адæм, мах сæм æмбырдæй куы ныццæуæм, уæд нæ тыхгæнæг фæхондзысты. Æз сæм иунæгæй ныццæуон, мæхххæл уазæгуарзон сты, сæхимæ мæ куы айсой, уæд сымахмæ дæр сæрвитдзынæн, – загъта.

Цыппу йе ‘мбæлтты хъæды ныууагъта æмæ мæхххæлы æмбырдмæ ныццыд. Мæхххæл йæ размæ разгъордтой æмæ йæ хистæры бынаты сбадын кодтой, йæ разы йын уæздан фынг, цыбæл хæринагтæ æрæвардтой. Уалынмæ иу чызг, Гызæу, зæгъгæ, æрбакодтой æвзагзонæг тæлмац æмæ тæлмацæй ныхас райдыдтой. Цыппу цас фæрæзта, мæхххæлæн сæ хабæрттæ радзырдта: сæ абырæгдзинад, сæ хæсты æмбисонд æмæ сын йе ‘мбæлтты дæр бацамыдта; мæхххæлы фæсивæд азгъордтой æмæ йын йе ‘мбæлтты дæр æркодтой. Фæцин сыл кодтой, хорз сæ федтой, чызджытимæ сæ фæкафын кодтой. Бон баизæр, æмæ уазджыты сæ фысыммæ Хæмæтхъанатæм хъазгæ æркодтой. Æхсæвы та сын Хæмæтхъанатæ гал аргæвстой, адæм æрæмбырд сты, хорз лæвæрттæ сын фæкодтой. Дзарахмæ ма уыдон æрцыдмæ æхсæз мæхххæлон абырæджы уыд, уыдонимæ дæр балымæн сты æмæ хатын райдыдтой. Иу хатт Стыр Гуданы фос – æртæ дзуджы ратардтой æмæ сæ æгас Дзарахæн байуæрстой.

Уалынмæ уырысы æфсæдтæ Дзарахы комыдымæгæй сауæндæрг бадардтой, æмæ хæст сси, комы дыууæ фарсæй топпы нæмыг ихуарæгау кодта, Дзарахы дон тугæмхæццæ сырхсырхид цыди. Хæст бирæ нæ ахаста, мæхххæл фидауыны дзырд радтой. Абырджытæ мæсыджы бацыдысты, уырысы æфсæдтæ сæ алыварс

æрæхгæдтой. Цыппу лидзынвæнд скодта, мæхъхъæлы абырджытæ загътой:

– Ацы мæсыг ханты ханæн нæ басаст, уырыс та йын цы кæндзысты?

Уыцы ‘хсæв фыддуг скодта, тыгъдызæй уарын фæйлауæнтæ хаста, арв нæрыди, æрттывта.

Цыппу æмæ йе ‘мбæлттæ мæсыгæй рахызтысты, сæ топпытæ сæ риуыл, бырын байдыдтой, æфсæдты астæу цеппы ‘хсæнты абырыдысты æмæ Маты хохмæ сфæрдæг сты, лæгæты арт скодтой æмæ сæхи ссур кодтой. Дыккаг бон уырысы ‘фсæдтæ мæсыджы бын топпыхос ныккодтой æмæ йыл зынг бафтыдтой, сæхæдæг дард ацыдысты. Топпыхос схæцыд æмæ мæсыджы хæрдмæ фехста, сау фæздæджы тымбыл мигъау абадт. Дымгæ радымдта, фæздæг ахаста æмæ разынди мæсыджы хуырзæнд. Йæ бынæй ма цыд мæхъхъæлы абырджыты уынæргъын, хъæрзын.

Цыппу æмæ йе ‘мбæлттæ Маты хохæй кастысты æмæ фæдтой, мæсыгыл цы ‘рцыд, уый. Æхсæвы хохы фесты, дыккаг бон араст сты æмæ Хъулгъайы Бехоймæ бацыдысты. Æртæ боны Бехоймæ фесты, цыппæрæм бон ацыдысты æмæ Ахберд-Мæхæмæтмæ ныццыдысты. Ахберд-Мæхæмæт семæ сбæдт æмæ сæ Шамилмæ бакодта.

Шамил – сæвджын цæхгæр лæг, стыр рихитæ, цæхгæр æлвыд зачъе, æрфгуыты астæу уыгæрд – æнкъард цæстæнгас лæвæрдта; тъахтины гауызы уæлæ бадти, бирæ хъуыдытæй цæсгом æнафоны фæлывдхуыз æвдыста. Хъамайы сæрыл стæгджын къухтæй хъæбатыры хæст ныккодта. Абырджытæ йæ разы балаууыдысты, бакуывтой æмæ салам радтой. Шамил дæр сын арфæ ракодта æмæ афтæ зæгъы:

– Хорз, – загъта, – мæ лæппутæ, æз фехъуыстон, хохы адæм æмæ уырысы паддзах хæцынц, зæгъгæ, æмæ сымах тыххæй авд хуыцаубоны ламаз скодтон, ныр Хуыцауы фæндæй цæрдзыстæм, – æмæ сæ рарвыста.

Шамилы уынаффæйæ абырджытæн фатер радтой, æмæ æрæнцадысты, фæлæ сын хæринагдæттæг нæ уыд æмæ æртæ боны æххормаг баззадысты. Цыппу сæ нæ уагъта Шамилмæ хъаст кæнын, «гуыбыны хъаст загъта, худинаг у».

Тотырадз – хæрз лæппулæг – афтæ зæгъы:

– Мæнæн гуыбыны хъаст худинаг нæу, лæппу дæн, – æмæ Шамилмæ бацыд æмæ загъта:

– Мах, хæххон адæм, иу ран бадын нæ уарзæм, кæд искуы хæст ис, уæд нæ уырдæм арвит, æххормагæй та сырд дæр нæ цæры.

Шамил фæхудыны бæрæгæн йæ рихи фезмæлын кодта æмæ афтæ зæгъы:

– Хорз, мæ хæдзар, лæппуйæн гуыбыны хъаст худинаг нæу, – æмæ дзырд радта, хæдзарæн къусы дзаг царв æмæ къæлуайы ссад куыд æрхæссой, афтæ. Цæстытæбæртмæ абырджыты фатер царв æмæ ссадæй айдзаг и. Ахберд-Мæхæмæт дæр сын арфæ ракодта æмæ фæстæмæ раздæхти.

Æртæ боны фæстæ сæм Шамил басидт æмæ загъта:

– Ахсæв мæм тыхгæнджытæ цæудзæн æмæ нæ ныфс сымах стут, цæут, æмæ уын кæм зæгъой, уым бабадут, тыхгæнджыты разæй урс барæг цæудзæн, уый цæвут, иннæтæм ма бавналут.

Æмæ сын семæ лæг бафтыдта æмæ ацыдысты.

Иу сындзджын атагъайы нарæг фæндаджы фæйнæфарс бабадтысты, æртæйæ – иуырдыгæй, æртæйæ – иннæрдыгæй. Раст æмбисæхсæв æфсады разæй урс барæг æрхæццæ, абырджыты гæрæхтæ ацыдысты, æмæ урс барæг асхъиудта, иннæ ‘фсад асæпп-сæпп кодтой, афардæг сты. Цыппу базгъордта æмæ барæджы рауын-бауын акодта, æмæ дзы лæджы мард нæ уыд, æрмæст дзы федта дыууæ дамбацайы, худ æмæ нымæт. Дзауматæ рахастой æмæ рацыдысты.

Æртæ боны фæстæ та сæм Шамил басидт æмæ загъта:

– Цы бакодтат, мæ лæппутæ, исты фесгуыхтыстут?

Цыппу раздæр бакъадзæф кодта æмæ афтæ зæгъы:

– Æхсгæ хорз фæкодтам, фæлæ лæджы мард нæй, æрмæст нымæт, худ æмæ дыууæ дамбацайы йеддæмæ дзы мард нæ баззад, æмæ уый тыххæй хъыг кæнæм, – загъта.

Шамил йæ рихийы бын фæхудт æмæ афтæ зæгъы:

– Амардтат æй, амардтат, мæ лæппутæ, – нымæты топпы цæфтæ куы федта, уæд. Нымæт æмæ дамбаца Цыппуйæн радта, худ æмæ дамбаца та Сугъарæн. Арфæ сын ракодта, æмæ рацыдысты.

Æртыккаг бон та сæм басидти Шамил æмæ урс бæхыл сбадт, урс цъухъхъа, урс худ, урс сарыхъхъ, сугъахъ фистон кард йæ фарсыл тыбар-тыбур кодта. Йæ алыварс абырджытæ, дыууæ наобы семæ, æфсæдты раз балæууыдысты, æмæ сын Шамил арфæ ракодта æмæ афтæ зæгъы:

– Дæттын уæм лæгтæ, сæ хъару равдисдзæн, цы сты, уый, хæххон уæйгуытæй æхсæз, уарзут сæ, зæгъын.

Шамил хъабатыр цæстæнгасæй æфсæдтыл азылд æмæ та сын арфæ ракодта; абырджыты æфсæдтимæ ныууагъта æмæ фæстæмæ раздæхт.

Абырджытæ æфсæдтимæ баиу сты, хæтын райдыдтой, сæ хъабатырдзинад цæцæны æмбисондæн баззад, топпæй æрду нæ ивгъуыдтой, æхсæв бонау цыдысты. Хæсты быдыры знаджы нæмыгæй сæхи нæ хызтой, абырджытæ Шамилы 'фсæдтимæ дыууæ азы фесты.

Иу хатт Терчы былæй рæгъау атардтой, мигъ бон уыд, æмæ сæ рæстæг фæсайдта, изæрæфсон рæгъаумæ æгæр раджы фæлæбурдтой. Ирæй, уырысæй, фæдис фесты, хæст сси, Цыппу уарийау бæхыл ратæх-батæх кодта, фæдисонтимæ фæстæмæ хæцыд, йе 'мбæлттæ рæгъау тардтой. Йæ сæрыл мигъ сбæдт топпы фæздæгæй, æнæскъуыд æрвнæрæгау йæ топпы хъæр нæ хицæн кодта. Æхсæв се 'хсæн бацыд, æмæ Цыппу фæдисон адæмы астæу фæци æмæ сын уырыссагау дзырдта, цæвут сæ, зæгъгæ, цыма фæдисон адæмæй уыд. Иу ирон фæдисон лæгмæ топныхос нал уыд æмæ хъазахъхъагæй куры, Цыппу хъазахъхъагыл топп ныццавта æмæ йын иронау афтæ зæгъы:

– Сис ын йæ топныхос дæр æмæ йæ топп дæр, дæу сты.

Йæхæдæг бæх æрцæлхъ ласта æмæ æхсæвы мæйдары аныгъ-уылд.

Афонтæ цыдысты, рæстæг ивта, Хъазыбегаты Глаха Косеты зылды хицау сси, уыцы рæстæджы Глахайы дзырдæн бæрзонд паддзахы раз бирæ кад уыд. Цыппумæ та Глаха рагæй хæлар уыд æмæ абырджыты бафидауыны тыххæй зæрдиагæй зылын райдыдта, слымæн кодта Терчы зылды хицаумæ дæр, базонын ын кодта абырджыты хабæрттæ æмæ дыууæйæ дæр зылын систой.

Бирæ рафысс-бафысс, курынты фæстæ стыр хицауæй дзырдацыд: «Хъуды абырджытæн се 'взæр митæ – хатыр, сæ фыдыбæстæй – цух, æмæ сæ Терчы зылды æрцæрын кæнут».

Хъазыбегаты Глаха Цыппумæ гæххæтт ныффыста афтæ: «Мæ уарзон фырт Цыппу! Æцæгдзинадæй дæм фыссын æмæ дын Хиуы Санибайæ æмæ Ломисы дзуарæй ард хæрын æмæ сомы кæнын, баууæнд мыл, Терчы зылды инæлар æмæ дæ æз бафидауын кодтам паддзахимæ, бахатыр дын кодта де 'взæр митæ иууылдæр. Æрмæст дæ фыдыбæстæй цух, æмæ дæ Терчы зылды кæм фæнды, уым æрцæр. Бафидауыны тыххæй та дæм æнхъæлмæ кæсдзыстæм Цымийы фæзы, Дудараты зæххы, раст зæрдаверæн боны». Гæххæтт гуырдзиаг æвзагæй фыст уыд æмæ

йæ иу мæхъхъæлон Борæтæй Темырхъомæ радта æмæ йæ цæцæны хæсты Цыппумæ арвыста. Мæхъхъæлон бирæ рацу-бацу нæ фæкодта, цыппæрæм бон раст Даргъийы хæсты Цыппуыл сæмбæлд æмæ йæм гæххæтт радта, æмæ дзы бакаст.

Уалдзæг уыд, æмæ хур тынгдæр судзын байдыдта, адæм æнтæфæй хæхтæм лыгъдысты. Иу бон Цыппу Шамилай ракуырдатæ æмæ загъта:

– Дæ бæрзонддзинадæй курын, имам, æнтæфæй бафæлмæ-цыдыстæм, æмæ нæ иу чысыл Хъулгъайы хохмæ ауадз, зæгъгæ.

Шамилы дард хъуыдыгæнæг зонд æмæ фæлтæрд зардæ Цыппуыл фæгуырысхо æмæ афтæ зæгъы:

– Æнхъæлдæн, мæ лæппутæ, сайынвæнд мыл кæнут.

Фæлæ Шамилен Цыппу æцæгдзинады дзырд радта, æмæ йыл баууæндыд.

Уыцы рæстæджы Хъулгъайы æлдар Бехой уырысимæ бафидыдта, Дзарахы мæхъхъæл дæр уырысимæ баиу сты. Абырджытæ æрмæст Бехоймæ æрцыдысты æмæ йын радзырдтой сæ фидауыны хабар. Бехой сæ хорз фæдта, фæцин сыл кодта, æхсæвы уым фесты.

Дыккаг бон раджы сбадтысты абырджытæ, Бехойы ссæдз барæджимæ рацыдысты, Глаха сын кæдæм сæмгъуыд кодта – Цымийы фæзмæ. Се ‘рцыдмæ æнхъæлмæ кастысты: Терчы зылды инæлар, Хъазыбегаты Глаха, фондзыссæдзы хъазахъхъ – къанвой. Раст зардæвæрæн боны Цымийы фæзы баиу сты. Иуырдыгæй лæууыд дыууæ инæлары къанвоимæ, иннæрдыгæй – Бехой, мæхъхъæл æмæ абырджытæ топпæлвæстæй. Глаха раздæр бакъахдзæфтæ кодта æмæ афтæ зæгъы:

– Цæуылнæ рацæуыс, Цыппу? Терчы зылды инæларæн салам ратт.

Цыппуйæн йæ топп йæ къухы æмæ афтæ зæгъы:

– Искуы ма бирæгъ фыййауимæ рæдæн дзырдтæй фидауы?

Глаха бауад æмæ Цыппуйы сæрыл йæ худ акодта æмæ загъта:

– Абонæй фæстæмæ, мæ лæппу, Хиуы Саниба – не ‘хсæн.

Абырджытæ бацыдысты, Бехой æмæ Глаха сæ разæй, æмæ Терчы зылды инæларæн бакуывтой æмæ йын салам радтой. Иу чысыл ныхæсты фæстæ файтоны сбадтысты, абырджытæ бæхтыл сæ фæстæ хъазахъхъ æмæ мæхъхъæлима Дзæуджыхъæумæ æрцыдысты.

Се ‘рцыдмæ инæлары хæдзары раз æнæхыгъд адæм æрæмбырд: ирæй, кæсæгæй, уырысæй, зæххыл нал цыдысты æмæ æнхъæлмæ

кастысты. Уалынмæ æрбахæццæ сты æмæ инæлары хæдзары раз рæнхъ алаууыдысты, дыууæ инæлары хæдзармæ бацыдысты, абырджытæ мæхъхъалы раз, Бехой сæ уæлейæ, рæнхъ лаууыдысты. Глаха уæладзыг балкъонæй радзырдта, инæлар уæм дзуры, зæгъгæ. Абырджытæ инæлары хæдзары дуармæ куы баввахсты, уæд сын дуаргæс сæ топпытæ иста æмæ фæстæдæр ралæуыдысты, æмæ Цыппу афтæ зæгъы:

– Æнхъæлдæн, къæппæгмæ нæ æрсайдтой.

Уалынмæ та дыккаг хатт Глаха рауад æмæ та Цыппумæ дзуры:

– Цæуылнæ рацæуыс, – зæгъгæ, – инæлар дæм æнхъæлмæ кæсы.

Цыппу та йын загъта:

– Дуаргæс нын нæ гæрзтæ исы æмæ дызæрдыг кæнæм.

Глаха фæстæмæ фæзылд æмæ инæларæн загъта. Инæлар рауад æмæ дуаргæсмæ дзуры:

– Æд гæрзтæ сæ рауадз.

Æмæ уæд бацыдысты, сæ топпытæ æрæвæрдтой æмæ та дыууæ инæларæн бакуывтой. Терчы зылды инæлар систад æмæ загъта:

– Бирæ æвзæр митæ фæкодтат, номхыгъдæй сæ нæ дзурын, фæлæ цыдæриддæр æвзæр митæ фæкодтат, уыдон уын бахатыр кодта мæн æмæ Глахайы тыххæй иууылрæвдауæг паддзах. Æрмæст уæ фыдыбæстæй цух, Терчы зылды уæ кæм фæнды, уым цæрут.

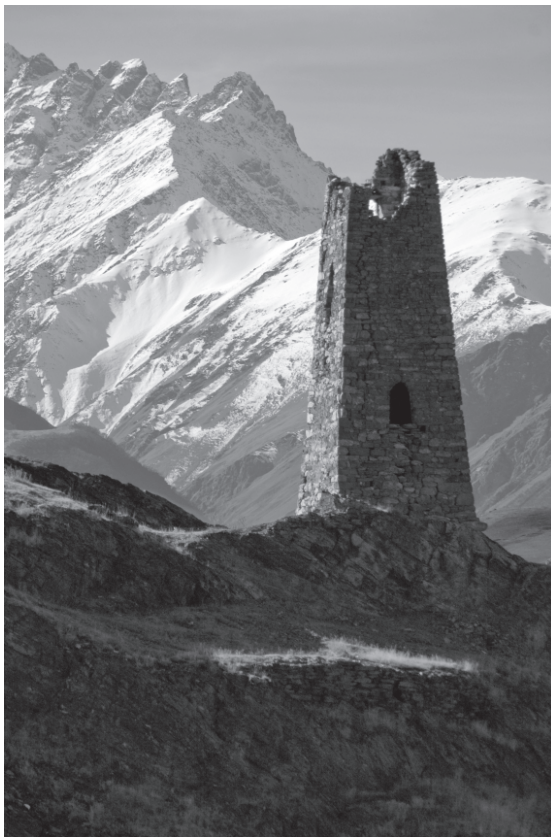
Цыппу равзæрста йæхицæн цæрæнбынат Туацъайы – Æрыдонæй Къардоны астæу, Есенаты Мæхæмæт кæм цард, уыцы хъæуы, Хъазыбегаты Глаха семæ рацыд инæлары хæдзарæй æмæ бадзырдта Есенаты Мæхæмæтмæ æмæ йын загъта:

– Мæнæ дæ уазджытæ, акæн сæ æмæ куыд зоныс, афтæ сæ æрæнцайын кæн.

Цыппу Бехой æмæ йе ‘мбæлттæн арфæ ракодта, æмæ аздæхтысты: Цыппу æмæ йе ‘мбæлттæ Есенаты Мæхæмæты цур æрæнцæдысты. Туацъайæ Куыйанмæ алыгъдысты, Куыйанæй Дудар æмæ Тотырадз фæстæмæ Хъудмæ алыгъдысты. Гайти æмæ Цицо Куыйаны амардысты, Цыппу æмæ Сугъар Елхотмæ слыгъдысты æмæ уым амардысты, рухсаг уæнт.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Нæ журналы 5-æм номыры сыхах фæдтат Уæрæсейы фотонывгæнджыты цæдисы уæнг **Владимир Майоровы** ист æрдзы нывтæ. Нæ ацы равдыстмæ та йын бахастам, астæуккаг æнусты Иры-стоны архитектурон аивад чи ‘вдисы, ахæм куыстытæ.

Куырттайы мәсыг.

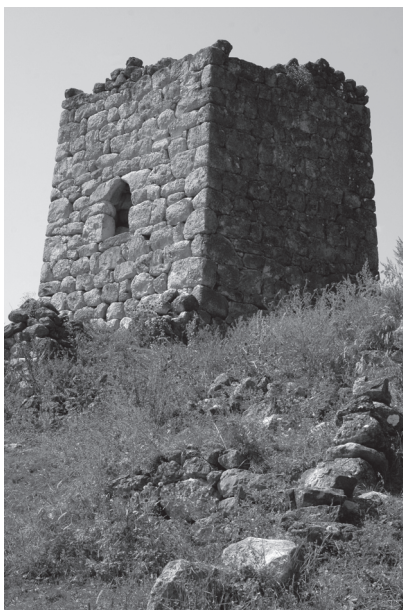
Дурыл амад мәсыг Зынцъары

Дзывгъис.

Мамсыраты мәсыг Дæргъæвсы.

Гæнах.

Лисри.

Туджджыны мәсыг.

Куырттаты ком.

Мæсыг Лезгоры.

Цымыти.

УÆЛÆМХАСÆН

Григорий ТОКАЕВ

Токаты Гогкийы тыххæй дзæвгар уацтæ мыхуыргонд æрцыд. Англисмæ йæм сæрмагондæй ацыди Дауыраты Дамир æмæ йын йæ ныхæсты бындурыл, стæй документалон æрмæгæй пайда кæнгæйæ, ныффыста чиныг. Фæлæ нæ номдзыд ахуыргонды цардæвзарæнтæн, йæ удуæлдай куыстæн сæ 90 проценты дæр нæма равдыстам. Йæ зондахаст, йæ уды рæбинагтæ, йæ бирæ удхæрттæ, риссæгтæ нын нырма сусæггаг сты. Стыр фурдæн – стыр уылæн, фæзæгъынц. Стыр лæг та йе стыр фарнæй стыр вæййы. Ацы æцæгдзинадæн иттæг хорз æвдисæн у, джиппы цы æрмæг уадзæм, уый. «По свидетельству других очевидцев, – фыста номдзыд цæцæйнаг ахуыргонд А. Авторханов, – определенная часть чечено-ингушского народа была уничтожена на месте (группами расстреляна). Об этом писал в «Социалистическом вестнике» бывший советский полковник Г. А. Токаев, осетин по национальности, позже профессор Лондонского университета» (журнал «Посев», 1991, № 2, 82 с.).

УСМИРЕНИЕ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА

«Я совершил поездку по местам массовой расправы и был очевидцем жутких ее последствий»

**Григорий Токаев и его работа
«Усмирение Северного Кавказа»**

Несколько лет назад в спецхране Российской Государственной библиотеки (более известной как «Ленинка») мне довелось работать с изданием «Социалистический вестник». Журнал, основанный в Берлине в феврале 1921 г., являлся органом так называемой Заграничной делегации РСДРП, эмигрантского партийного центра мень-

шевиков. «Социалистический вестник» имел долгую жизнь: он выходил на протяжении более чем 40 лет – с 1921 по 1965 гг. Его основателем и первым главным редактором – до 1923 года – был известный меньшевик Юлий Мартов, впоследствии журнал возглавлял Рафаил Абрамович.

В подшивке за 1951 год (№ 3–4) меня чрезвычайно заинтересовала большая публицистическая статья «Усмирение Северного Кавказа». Имя автора – Григорий Токаев – вызывало смутные воспоминания, но не более того... И даже опубликованный в журнале отрывок из политического и, как можно было предположить, автобиографического произведения Г. Токаева «Stalin Means War» не внес никакой ясности. Не дал желаемых результатов и библиотечный поиск: удалось найти лишь две небольшие работы, изданные в Москве, «инженера-майора Г. Токаева» 1943 и 1944 гг., посвященные весьма специальным сюжетам – «вопросам аэродинамики крыла» и «трехколесным шасси самолета». Упоминаний о Токаеве не было ни в одной из многочисленных советских энциклопедий; «исчез» он и со страниц «Социалистического вестника». Работу над публикацией пришлось отложить – уж очень мало оказалось сведений об авторе...

Каково же было мое удивление, когда в конце ноября 2003 г. в новостях английской радиостанции Би-Би-Си я услышала сообщение: «В английском графстве Сарри скончался один из столпов современной авиации и ракетной техники Григори Токати. Автор множества книг и учебников, работавший над «Конкордом» и над программой «Аполло» НАСА, первую половину своей жизни носил имя Григория Александровича Токаева... В 38 лет успешный инженер-подполковник, надежда советской ракетной программы, член партии, сотрудник секретных институтов в Москве, идеолог развития ракетного оружия дальнего радиуса действия, имевший доступ к закрытым документам и участник тайных операций советской разведки в послевоенной Германии перешел в британский сектор Берлина и попросил политического убежища».

Теперь все встало на свои места и получило логичное объяснение: извороты поистине невероятной жизни Токаева – самого таинственного и высокопоставленного из советских беглецов на Запад сталинской эпохи – обусловили столь малое количество сведений о нем. Лишь после кончины стали известны некоторые факты этой поистине фантастической биографии.

Григорий Александрович (Гогки Ахматович) Токаев родился 13

октября 1909 (по другим сведениям 1913) г. в бедной осетинской семье. Рано остался сиротой. По его собственному признанию, ни одного дня не учился в школе. В 1924 г. вступил в комсомол, а вскоре в партию большевиков. В 1928 по комсомольской путевке прибыл на учебу в Ленинград, где обратил на себя внимание уникальными математическими способностями. В 1929–32 гг. – студент Московского высшего технологического училища им. Баумана, затем – Военно-воздушной академии им. Жуковского, где в 1937 году защищает диплом и начинает работу в лаборатории Аэродинамики института.

Карьера Токаева развивалась стремительно. Через год он уже начальник лаборатории, а спустя еще три – декан факультета авиационной техники одного из ведущих московских инженерных вузов. В 1941 г. стал кандидатом технических наук.

Во время войны Токаев служит в бомбардировочной авиации, но вскоре отзывается с фронта для работы над секретными проектами. Одновременно он читает лекции в московских вузах. В 1947 г. подполковник, ведущий специалист в области авиационных и ракетных разработок Токаев направлен в спецкомандировку в Восточный Берлин в качестве члена экспертной комиссии (во главе ее – генерал Василий Сталин) с целью ознакомления с захваченными фашистскими секретными архивами и допроса немецких ученых ракетчиков, оказавшихся в советской зоне оккупации. Случайно узнав, что СМЕРШ собирается арестовать его, переходит в английскую зону, где просит политического убежища. В 1948 г. он получает британский паспорт и новое имя – Григорий Токати.

В этот период он пишет несколько книг антисоветского содержания: «Сталин – это война» (Stalin Means War. London, 1951); «Предательство идеала» (Betrayal of an Ideal. London, 1954), «Товарищ X» (Comrade X. London, 1956), а также ряд публицистических статей, опубликованных в «Социалистическом вестнике» в 1949–1951 гг. В них он выступает яростным критиком сталинского режима, всякий раз обличая его антинародный характер. Отныне имя Токаева вычеркнуто из анналов советской истории, а его жизнь навсегда связана с Великобританией и западным миром.

Его научная карьера складывается более чем успешно. Токаев-Токати преподает в лучших университетах мира. Многие годы он работает в секретных учреждениях Англии, читает лекции по аэронавтике в Колледже высшей технологии Нортхэмптон, в 1961–1975 годах – глава Колледжа, профессор. Участник проекта «Меркурий», научной

группы, подготовившей проект «Аполлон-11», в результате которого американские астронавты первыми в истории человечества высадились на Луну (1969). Его именем названы улица и стипендия лучшим студентам одного из ведущих британских вузов: в американском городе Лос-Аламос стоит его бронзовый бюст. И лишь на родине до последнего времени о нем практически ничего не известно...

Наверное, можно по-разному оценивать факт предательства родины, однако в свете современных знаний трудно оспаривать справедливость оценок сталинского режима, данных Токаевым. Впрочем, далеко не все однозначно и в самом мировоззрении Токаева. Так, на вопрос, что заставило его бежать на Запад, он отвечает в своем дневнике: «Уже в первом же заявлении «Почему я порвал с большевизмом-коммунизмом?» я подчеркивал, что с народами СССР, с их коренными интересами и даже с Советской Армией, у меня не было и нет принципиальных конфликтов. Ленины и Сталины приходят и уходят, а коренные интересы обороны Родины остаются». Думается, дальнейшая публикация работ и дневников Токаева может дать сравнительно объективное представление о его взглядах. Сегодня же можно лишь утверждать, что это была чрезвычайно одаренная, независимая и самостоятельно мыслящая личность, не пытавшаяся никому угодить или слепо следовать общепринятому мнению.

* * *

Предлагаемая вниманию читателей статья «Усмирение Северного Кавказа» давно стала библиографической редкостью – после своего опубликования в «Социалистическом вестнике» она больше ни разу не воспроизводилась на русском языке и не переводилась на иностранные (не переведены на русский язык и уже упоминавшиеся англоязычные книги Г. Токаева «Stalin Means War, «Betrayal Of An Ideal» и «Comrade X».

Работа эта, безусловно, выдает хорошо осведомленного человека. Токаев неоднократно бывал у И.Сталина, знаком он был и с теми, кто принадлежал к «ближнему кругу» вождя (меткие характеристики некоторых из этих персонажей встречаются в статье).

Интерес эта работа представляет еще и потому, что она точно обозначает тенденции, свойственные 1920–30 годам советских республик – бывших царских окраин. Если заменить географические обозначения, то окажется, что они вполне приложимы, например, и к истории Крымской АССР: «...на полную мощность заработали

имперско-великодержавные традиции [...]; к 1937 году почти вся революционная интеллигенция края оказалась истребленной или заточенной в тюрьмы и каторги; представительства в Москве были распущены, требование предоставить Северному Кавказу статут союзной республики было встречено враждебно и репрессиями; латинский алфавит был запрещен и заменен неудобным русским алфавитом; коллективизация и ликвидация «кулачества»; [...] насаждение на 95–97% руководящих постов пришельцев (по общему правилу, не знавших ни местных обычаев, ни психологии, ни быта, ни истории, ни языков; [...]) новая волна репрессий против интеллигенции и «буржуазных националистов».

Очевидно, что статья «Г. Токаева содержит не только ценные свидетельства очевидца событий, но и историческое обоснование многих современных проблем доселе «не усмирленного» Кавказа: «Я совершил поездку по местам массовой расправы и был очевидцем жутких ее последствий. Перед депортацией серовские головорезы насиловали жен и девушек у всех на виду. «Расправу еще как-то можно было вынести – писал мне в 1946 году один из участников партизанской борьбы, – но скажи Маленкову, что Северный Кавказ никогда не простит глумления над нашими женами, сестрами и дочерьми, ибо наш край почувствовал себя загаженным и униженным морально».

Во многом объясняет Токаев и причину нынешних проблем депортированных народов: *«Если вы сегодня спросите среднего горца, чего он хочет, – получите ответ: «Полного разрыва с Россией навсегда». А, ведь, этого не было до 1944 года».* [Курсив мой. Г. Б.]

Думается, в дни, когда отмечается очередная годовщина депортации чеченцев и ингушей, уместно вспомнить о событиях, о которых столь эмоционально повествует Григорий Токаев. Статья более чем полувековой давности так и не потеряла своей актуальности, и во многих своих выводах звучит необычайно свежо и остро. По-прежнему, нет покоя на Кавказе. Не видно конца и «бесконечной войне», жертвами которой являются уже современные поколения.

Гульнара Бекирова

Автор публикации благодарит за консультацию при подготовке предисловия доктора технических наук, профессора Рефата Аппазова.

УСМИРЕНИЕ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА

*К проблемам социальной
и национальной демократии*

Не будет преувеличением утверждать, что самыми неспокойными уголками послевоенной сталинской империи являются буйный Северный Кавказ и меньшинственные республики Средней Волги во главе с Татарской АССР. Здесь мы останавливаемся (пока) только на Северном Кавказе, национально-психологическая атмосфера народов которого издавна отличается настороженностью и недоверием к северному гиганту и теперь получает сочную пищу для еще большего ожесточения.

Следует напомнить, что это – самое молодое из «приобретений» Российской империи, и достаточно пройти по страницам Лермонтова, Толстого и трудов научно-исследовательских институтов истории и краеведения Северной Осетии, Кабардино-Балкарии, Чечено-Ингушетии, Дагестана и др., чтобы отдать себе объективный отчет в одной из главных историко-психологических причин почти сплошной цепи острейших его недоразумений с Россией-СССР и непрекращающейся по сей день партизанской борьбы в горах, – борьбы, нередко принимающей, к великому сожалению, оттенки антируссизма, газавата и мюрида, безоговорочного отрицания всякого дальнейшего сожительства с «Москвою». За 86 лет со времени покорения, из крайне чувствительной и впечатлительной памяти горцев не успели изгладиться представления о полувековой борьбе против русской экспансии, о жестоких насилиях первого периода оккупации, о лишении покоренных народов удобообрабатываемых земель, о загоне их в горные ущелья, об истреблении сотен тысяч, о тяжелом оккупационном бремени, о русификации с принуждением писать фамилии с русскими окончаниями, пр., и пр.

Казалось бы, эти порядки должны были породить ничего не разбирающую ненависть ко всему русскому. Вначале так оно и было. Но через десять-двадцать лет отношения как-то стали налаживаться, а начавшее активизироваться социально-освободительное движение России эхом проникло в просторы и горные ущелья Кавказа и обнадеживало сердца: трудящиеся покоренного края приобщались к общей борьбе, все больше и больше рассматривая себя частью общего

фронта. Ненависть к русским постепенно уступала место если не любви, то терпимости.

Октябрьская революция привела к возникновению сначала нескольких, потом — одной Горской Демократической Федеративной Республики; повсеместно был введен удобный латинский алфавит; государственно-административная жизнь переключилась на местные языки; книги и газеты стали выходить на родном языке; образование получило широкие возможности; большие группы загнанных во времена покорения в горные ущелья крестьян получили свои земли обратно и переселились в предгорные равнины; во главе республики стояли представители самих горцев; в Москве были учреждены представительства всех — более или менее значительных народо групп; от губернаторов-ставленников царизма остались одни мрачные воспоминания; никогда слово «урус» (русский) на Северном Кавказе не пользовалось столь неподдельной популярностью, как в первой половине двадцатых годов.

Но вторая половина этого периода принесла тяжелые разочарования: на полную мощность заработали имперско-великодержавные традиции; Горская Республика была распущена простым распоряжением сверху; каждый из входивших в нее народов был подчинен непосредственно центру, и его естественному, бытовому и государственному общению с соседями был нанесен рассекающий удар («разделяй и властвуй»); к 1937 году почти вся революционная интеллигенция края оказалась истребленной или заточенной в тюрьмы и каторги; представительства в Москве были распущены, требование предоставить Северному Кавказу статут союзной республики было встречено враждебно и репрессиями; латинский алфавит был запрещен и заменен неудобным русским алфавитом; коллективизация и ликвидация «кулачества»; война пехоты, кавалерии, погранвойск, артиллерии и авиации Красной армии против северокавказцев (1930–31); насаждение на 95–97% руководящих постов пришельцев (по общему правилу, не знавших ни местных обычаев, ни психологии, ни быта, ни истории, ни языков; унижительный отказ принимать в Красную армию казаков, чеченцев, ингушей и др.; новая волна репрессий против интеллигенции и «буржуазных националистов», — все это обострило положение до такой степени, что с 1928–29 годов по сей день непрерывной цепью существуют партизанские вспышки либо одновременно в ряде районов, либо, во всяком случае, где-нибудь в одном районе.

Вот почему по предложению Бухарина и при энергичной поддержке Рыкова была принята специальная резолюция «правых», конста-

тировавшая факт возрождения империалистическо-колониального отношения Политбюро к национальным меньшинствам вообще, к северокавказцам – в особенности. Вот почему И. П. Бакаев, расстрелянный по обвинению в организации убийства Кирова, был вынужден заявить, что, по крайней мере в области национальной политики, Политбюро ЦК ВКП (б) выродилась в контрреволюционно-империалистическую реакционную силу. Вот почему А. С. Енукидзе гневно утверждал, что «ради всего этого не стоило идти на революцию», ибо «в ряде областей, в частности, в области национальной политики, мы становимся образчиком мракобесия, реакции и колониального империализма». Помнится, как сегодня, и жалоба Н. С. Аллилуевой (жены Сталина) Бухарину, что более чудовищной контрреволюции, чем война с трудящимися Северного Кавказа, она не может себе и представить. В 1934 году на нашу коллективную жалобу на все это Киров со свойственной ему бесцеремонностью, грубостью и цинизмом ответил, что казаки и горцы являются прирожденными контрреволюционерами – антисоветчиками, и их надо проучить.

Как-то раз тот же Киров заявил, что «Кавказ нужен нам нефтью и продовольствием», – поистине социалистическая политика! – и эти империалистические нотки были неслучайными. Уже в начале 1940 года Генеральный Штаб СССР пришел к письменному выводу, что в случае войны в южном направлении, народы беспокойного края могут стать занозой в чувствительном месте военной машины, и что поэтому было бы стратегически целесообразно принять своевременные «особые меры». Что это за «особые меры», мы охотно разъясним, если Сталин и Штеменко готовы принять приглашение опровергнуть наше утверждение.

Так было положено фактическое начала того, что произошло в 1943–44 годы. Но что же произошло? 11 февраля 1943 года на объединенном заседании Политбюро и ГКО было принято постановление о ликвидации Чечено-Ингушской АССР и о поголовном выселении всех горцев на Восток по причинам, якобы: а) отказа чеченцев и ингушей подчиниться приказам Верховного Главнокомандования Красной армии; б) попыток создать свою особую национальную армию для борьбы против советской власти совместно с немцами (автор этих строк знает детали этой «особой армии» и ему не кажется неприличным для Сталина включение в постановление высшего ареопага империи столь низкой, ребяческой и цинической неправды); в) совместных с немцами боевых действий в тылу Красной армии (чего стоит этот притянутый за уши мотив, видно хотя бы из того, что ЧИАССР не была даже оккупирована ни на одну минуту

и, следовательно, никак не могла действовать «совместно с немцами»); г) забвения патриотического долга перед родиной (циники, разумеется, не могли записать, что чеченцы и ингуши под «нашей родиной» понимают нечто другое, чем сталинские сотоварищи).

Молотов, Жданов (находившийся в Ленинграде), Вознесенский, Андреев и Косыгин (тогда – предс. СНК РСФСР) считали, что ЧИАССР надо ликвидировать: поголовно арестовать и сослать немедленно и публично, чтобы прецедентом предупредить возможное организованное сопротивление украинцев, белорусов, молдаван, крымских татар, литовцев, латышей, эстонцев и карело-финнов возвращению Красной армии.

Микоян, всегда остающийся в меньшинстве и в беспомощном положении, часто играющий роль тайфуна в стаканчике, в принципе был согласен с необходимостью расправы *«за постоянную антисоветскую психологию и частые активные выступления против советской власти»* [курсив автора. – Г. Б.), но рекомендовал проявить осторожность, чтобы неслыханный акт не был использован геббельсовской пропагандой против Красной армии, чтобы еще не освобожденные Крым, Украина, Молдавия, Белоруссия, Эстония, Латвия, Литва и Карелия не были напуганы и не выступили единым фронтом против «нашей армии-освободительницы», чтобы сами чеченцы и ингуши не восстали и этим не ввергли тыл в хаос гражданской войны, – по этим соображениям он рекомендовал ограничиться пока вводом в республику войск НКВД.

Сталин, Ворошилов, Каганович, Хрущев (находившийся в районе Сталинграда), Калинин и Берия (находившийся в городе Дзауджикау) считали, что *чеченцы и ингуши, действительно, являются неисправимыми антисоветчиками, и рано или поздно их надо будет выселить подальше от Кавказа*, но от немедленной расправы следует пока [выделено автором. – Г. Б.] воздержаться, чтобы:

а) не снабдить геббельсовскую пропаганду могущественным оружием против СССР;

б) острая новость не проникла на еще недостаточно удалившийся фронт и не повлияла отрицательно на моральное состояние войск;

в) не создать серьезного повода для антисоветского восстания в Крыму, Украине, Молдавии, Белоруссии, Эстонии, Литве, Латвии, Карелии и, может быть, и у других народов Восточной Европы;

г) исключить возможность прихода гитлеровцев на помощь чеченцам и ингушам по воздуху, поскольку фронт все еще находится на Тамани и под Ростовом.

Поэтому, – рассуждал Сталин, – пока надо ограничиться оккупацией ЧИАССР и созданием там условий, исключающих возможность организованного антисоветского выступления. Практически так и было сделано: республика была насыщена войсками НКВД. Населению говорилось, что это сделано с целью очистить предгорья от остатков вражеских диверсионных групп, охраны нефтяных центров и... строительства дорог.

В следующем году, накануне годовщины Красной армии, повсеместно были созданы обычные митинги, участники которых были уверены, что вот сейчас кто-то подыдется на трибуну, откроет митинг, предложит избрать почетный и деловой президиумы, а затем предоставит, как всегда, слово для доклада о созданной Лениным и Сталиным Красной армии. Но ошиблись на этот раз гордые горцы... Что за этим последовало, – опишем на примере одного из ингушских селений.

«Граждане! – это слово «граждане» сразу же обдало холодом, – прежде чем переходить к делу, я предупреждаю вас, что митинг окружен войсками и попытки бежать закончатся расстрелом на месте без предупреждения...».

Народ зашевелился от недоумения, полковник поднял правую руку высоко над головой и описал ею круг, – это был сигнал, и вокруг затрещали пулеметы и автоматы, как бы подтверждая слова полковника. Около трибуны появилась группа солдат МВД с автоматами, направленными на публику. Какие-то люди пытались прыгнуть на трибуну с кинжалами в руках, но тут же были сражены короткими очередями. У другого конца собрания были сделаны попытки уничтожить их ловушки, но по ним были выпущены длинные пулеметные очереди. Молодой ингуш с кинжалом ринулся на пулеметчиков, но и его изрешетили.

Начавшая литься кровь заставила примириться с мыслью о бесполезности попыток бежать (закон самосохранения действует даже в таких, сверхварварских случаях), полковник, в правой руке держа пистолет «ТТ», а в левой – постановление Политбюро и ГКО, продолжал:

– Мудрая сталинская политика сделала все, чтобы вы процветали в нашей многонациональной социалистической родине; партия и правительство оказывали вам всемерную бескорыстную помощь; нигде в мире нет такого равноправия народов, как в нашей стране; мы ликвидировали эксплуататорские классы, национальный гнет и расовые пережитки; при братской помощи наших народов, прежде всего ве-

ликого русского народа, вы могли идти по пути социализма, зажиточной жизни, культурного прогресса и политической сознательности, но в эти дни, когда под мудрым водительством нашего Верховного Главнокомандующего все народы, как один, встали на защиту родины, вы изменили товарищу Сталину, славной большевистской партии, советскому правительству и первой в мире социалистической родине, вы «стали бороться против советской власти, вы стали сотрудничать с немецко-фашистскими захватчиками... – В этом месте по рыдающему собранию пронеслись гневные крики: «Неправда!», «Ложь!», «Мы никогда не сотрудничали с гитлеровцами!», «Мы никогда не изменяли родине!».

...Новые автоматные очереди заставили слушать оратора, который продолжал:

– По постановлению Государственного Комитета Обороны и советского правительства, с этой минуты Чечено-Ингушская Автономная Советская Социалистическая республика объявляется ликвидированной, все ее население объявляется арестованным и подлежащим ссылке в места, намеченные правительством, земли и имущество упраздненной объявляются собственностью советского государства. Во всех городах и селах уже началась погрузка семейств и отправка их к железной дороге. Вы будете препровождены под вооруженным конвоем туда же, по домам вам незачем расходиться, вашим семьям разрешено брать с собой до 40 килограммов груза на душу, – ваши дома уже занимают войсками.

Высокого роста майор Красной армии, в боях с гитлеровскими захватчиками лишившийся левой руки, находившийся теперь в отставке, явился на митинг при полной форме, орденах и медалях, свидетельствовавших о ратных подвигах и героизме. Выслушав страшную весть спокойно, оглядев расстрелянных и раненых, безмолвно подошел к трибуне, попросил у полковника слова, повернулся лицом к притихшим землякам, вскинул голову и заявил:

– Земляки! Вы видите, что я, ваш сын, остался без руки. Я не жалел крови и жизни, чтобы защитить родину от гитлеровских захватчиков. Дагестанцы, чеченцы, ингуши, осетины, кабардинцы, балкарцы, черкесы и другие сражались и сражаются против врага, но теперь нам говорят, что мы все, от древнего старца до новорожденного ребенка, изменили родине. Неправда! Вы слышали, что с нами хотят сделать. Вы видели сейчас, как с нами обращаются. Но не нам, гордым горцам, бояться смерти. Умрем, но только с достоинством, по-кавказски: скажем же все вместе, что горцы изменниками родины не

бывают! Не нам плакать, не нам удивляться актам насилий, актам вероломства. Мы помним полувековую борьбу горцев за свободу, волю и независимость, мы помним Шамиля, мы помним все, что с нами было проделано в годы царизма, в годы советской власти...

Полковник приказал ему замолчать, но он, срывая с себя ордена, медали и иные знаки, бросая их под его ноги, продолжал: «Умрем, земляки, но с честью! Все на борьбу, к оружию, горцы!..».

Раздался одиночный выстрел, из головы майора брызнула кровь, он свалился замертво. Какая-то женщина обезумела, сорвала с головы платок, распахнула длинные косы, разодрала на груди одежду и, не плача, пошла на полковника со словами: «Стреляй же, русский! Стреляй, русский!» – в нее была выпущена короткая автоматная очередь. Со словами: «Стреляй же русский!» пошли и другие женщины, мужчины, старики и подростки, – их постигла та же участь. Жуткое это было собрание.

Я знаю, что не во всех местах дело доходило до пулеметных очередей, но близкое к описанному имело место в эти же часы во всех городах и селах. Был арестован и митинг в городе Грозном, включая весь состав Президиума Верховного Совета, обкома ВКП(б), обкома ВЛКСМ, министров и иных работников. Цивилизованные варвары готовились тщательно и в первый же час заняли телефонную станцию, радиоузел, банки, почту и другие учреждения, чтобы о начавшемся не стало известно за пределами республики. Рабочие фабрик и заводов были арестованы более «гуманно».

Главкомандующим этого варварства был маршал Советского Союза Лаврентий Берия, а его заместителем – кандидат в ЦК ВКП(б), депутат Верховного Совета и первый заместитель министра внутренних дел СССР генерал-полковник Иван Серов, герой массовых высылков из стран Прибалтики и Польши, один из главных и фактических руководителей Ка- [слово обрывается – очевидно, нужно «Кавказа». – Г. Б.]

Постскриптум: На господине Серове надо будет остановиться когда-нибудь подробнее. Я имел несчастье познакомиться с ним довольно близко: он был моим начальником по делам ракетно-бомбардировочных аппаратов большой мощности. Я не говорю уже о том, что я никогда не видал и не представлял себе более бесчеловечного, кровожадного и лишённого всяких моральных и человеческих чувств существа. Но тут имеется еще и другая сторона: как я писал уже Маленкову из

Берлина и говорил начальнику МГБ провинции Бранденбург полковнику Крылову о том, что Серов скрыл тех, кто во время войны передали, как мы документально установили, в разрушенном Берлине, самые серьезные секреты нашей авиации гитлеровским разведчикам. Тот же Серов скрыл от главаря МГБ в Германии, генерал-лейтенанта Ковальчука, имя того самого крупного изменника, который был, по моему глубокому убеждению, главным гитлеровским шпионом при советском правительстве.

Я совершил поездку по местам массовой расправы и был очевидцем жутких ее последствий. Перед депортацией серовские головорезы насиловали жен и девушек у всех на виду. «Расправу еще как-то можно было вынести – писал мне в 1946 году один из участников партизанской борьбы, – но скажи Маленкову, что Северный Кавказ никогда не простит глумления над нашими женами, сестрами и дочерьми, ибо наш край почувствовал себя загаженным и униженным морально».

По иронии судьбы, гнев северокавказских народов направился и против ни в чем неповинной Америки. Дело в том, что для депортации больных, детей, стариков и беременных женщин были в большом количестве пущены в ход новенькие американские «Студебекеры», поставленные по ленд-лизу для борьбы с Гитлером. Народ, состоящий на 95% из людей не говорящих по-русски и мало разбирающихся в тонкостях ленд-лиза, воспринял появление американских грузовых машин, как участие США в карательной экспедиции против него.

Движение по Северокавказской магистрали было остановлено. На полотно замерли товарные составы с вагонами для каменного угля, дров, капусты, картошки, леса, скота. Это – транспорт для депортируемых. «Студебекеры» привозили и привозили. Конвои гнали и гнали народ. У конвоя – строгие правила: один или два шага в сторону считались попыткой к бегству и кончались стрельбой без предупреждения. Сколько было сделано этих роковых шагов? Никто этого не знает.

Начальники эшелонов отсчитывали людей, как скотину, на штуки, солдатня загоняла их в вагоны, мать попадала в одно место, ребенок – в другое, муж в одном вагоне, жена – в другом. При загоне наносились дополнительные оскорбления: солдаты бьют женщин прикладом, сопровождая побои сквернословием и непристойными жестами.

Села, города, святыни, сады, дома, пашни, поля, скот, птица – все осталось позади. А впереди была темная неизвестность. А за Волгой

был отдан тот же приказ, который был дан за сто лет до того одним из русских царей: «Шагом марш – в Сибирь».

Никто не знает, сколько погибло в пути, а уцелевшие были распелены по диким или полудиким просторам; мужчины нарочно изолировались от женщин, дети – от родителей, чтобы уничтожить национальную компактность и исключить или затруднить ее возрождение. Это был классический образчик единственного в своем роде геноцида. Такими или близкими к ним методами были стерты с лица земли:

Чечено-Ингушская Автономная Советская Социалистическая Республика (Северный Кавказ),

Балкария – составная часть Кабардино-Балкарской Автономной Советской Социалистической Республики (Северный Кавказ),

Карачаевская Автономная Область (Северный Кавказ),

Кизлярский Национальный Округ (Северный Кавказ),

Национальные меньшинства Тамани (Северный Кавказ),

Отдельные районы Адыгейской Автономной Области (Северный Кавказ, Область официально сохранилась),

Крымская Автономная Советская Социалистическая Республика (только татарское население),

Калмыцкая Автономная Советская Социалистическая Республика,

Автономная Советская Социалистическая Республика Немцев Поволжья (она была ликвидирована летом 1941 года при более «гуманных» условиях).

Над «освобожденными» домами появились портреты знаменосца мира во всем мире, отца и учителя прогрессивного человечества, друга всех национальных меньшинств, апологета братского равноправия и корифея всех наук Сталина. Мечети и церкви были превращены в конюшни, деревянные памятники кладбищ стали свозиться на дрова «освободителями», библиотеки, музеи и архивы и все, что в какой-либо мере напоминало об истории геноцидированных, по-фашистски сжигалось на уличных кострах (как тут не вспомнить Чудинова, требовавшего, чтобы у северокавказцев не было больше своей истории!).

Затем началась эпопея посылок; один «освободитель» посылал своей Марусе белье депортированной горянки, другой – туфли, третий – постельное белье, четвертый – диван и кресло, пятый – кровати, шестой – бараний бок, седьмой – пуд муки. Это была генеральная репетиция метода, столь талантливо примененного в Германии в 1945 году. Пригодились опять и американские «Студебекеры», на которых «боевые трофеи» доставлялись к железной дороге.

Начали прибывать поселенцы из Курской, Орловской и других

областей. Лучшие особи были предоставлены, конечно, генералам и офицерам в отставке, партийно-политической олигархии. В грабежах не отстали и квислинги самого Северного Кавказа, с которыми, однако, партизаны скоро начали расправляться. Я говорил по меньшей мере с двумя-тремя десятками новопоселенцев из центральной России, — они не оставили сомнения, что приехали сюда без особого энтузиазма. Один интеллигентный человек заявил мне откровенно, что «кавказцы возненавидят нас, русских, и это будет иметь печальные последствия для будущих взаимоотношений». Другой, полковник — инвалид в отставке, сказал, что «мы — бандиты, бандиты и еще раз бандиты». Но, к сожалению, большинство все-таки было радо и чувствовало себя счастливым: надо, ведь, помнить, что чеченцы и ингуши в массе жили намного богаче «кулаков» центральной России, и новопоселенцам достались прекрасные дома, сады и иное имущество.

Все же, части чеченцев и ингушей удалось ускользнуть, и в горах разгорелась партизанская борьба такой жестокости, какой не было со времен Шамиля и Хаджи-Мурата, причем, ввиду описанного, главным лозунгом стал «антируссизм». Если пленный оказывался русским, — расправа следовала немедленно; если не-русским, его отпускали. Для нас, всю сознательную жизнь отдавших борьбе за братское, равноправное и свободное сожительство народов, за правильные взаимоотношения с великим русским народом, это было подлинной политической драмой. Ибо мы никогда не ставили знак безоговорочного равенства между русскими трудящимися и русской империалистической элитой, между сталинско-молотовской олигархией и трудящимися СССР. Если вы сегодня спросите среднего горца, чего он хочет, — получите ответ: **«Полного разрыва с Россией навсегда»**. [Выделено Г. Токаевым. — Г. Б.] А ведь, этого не было до 1944 года! Ведь даже наиболее непримиримые «националисты» и «кордонизаторы» в тридцатых годах до этого не договаривались!

Как неприятный курьез, следует отметить, что в простонародии центральной России почти ничего обо всем этом не знают. Больше того: до 25–26 июня 1946 года о расправе знали только ограниченные олигархические круги. Политбюро сделало все возможное, чтобы скрыть чудовищное преступление, о котором оно впоследствии жалело очень серьезно (нам это известно достоверно), но факт партизанской войны в горах, — войны невероятно ожесточенной, — и усилия северокавказских, московских и ленинградских оппозиционных элементов принудили его дать публичное

«объяснение» устами секретаря Президиума Верховного Совета РСФСР Бахмунова, заявившего 25 июля 1946 г.:

«Товарищи депутаты! Во время Великой Отечественной войны, когда народы СССР героически отстаивали честь и независимость своей родины в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками, *многие* [курсив Г. Токаева – Г. Б.] чеченцы и крымские татары по наущению немецких агентов вступали в организованные немцами добровольческие отряды и вместе с немецкими войсками вели вооруженную борьбу против Красной армии. По указке немцев они создавали диверсионные банды для борьбы с советской властью в тылу. Основная масса населения Чечено-Ингушской и Крымской АССР не оказывала противодействия этим предателям родины. В связи с этим чеченцы и крымские татары переселены в другие районы Советского Союза».

Я знаю Бахмунова, но никогда не думал, что он способен (хотя бы и по необходимости) на столь грубую фальсификацию. Во-первых, мы уже показали (и читатель в этом может убедиться и по советской конституции), что «переселены» были не только крымские татары и чеченцы. Во-вторых, напомним еще раз, что Чечено-Ингушская АССР не была оккупирована немцами, и это вносит достаточную ясность. В-третьих, что такое «многие»? Миллион, тысяча, сто или десять? Разве из-за «многих» можно расправляться поголовно со всем населением? В-четвертых, сам Бахмунов говорит, что основная масса провинилась только в том, что не оказывала противодействия «изменникам родины», но ведь это является обязанностью, прежде всего, самих властей! Разве, кроме того, непротиводействие дает право на геноцид? В-пятых, автор этих строк, не будучи ни чеченцем, ни ингушом, ни татаринном, ни прогитлеровцем (награжденный орденами и медалями за борьбу с нацистами), с документами в руках может доказать, – и доказывал в СССР, Бахмунов! – что в ЧИАССР «диверсионные банды» не совершили ни одного действительно диверсионного акта, не выдвинули ни одного прогитлеровского лозунга, а, наоборот, провозгласили своим знаменем два основных лозунга:

1) знаменитую кавказскую триаду: «Свобода – Вольность – Независимость»;

2) «Долой и Гитлера и Сталина, да здравствуют демократические Соединенные Штаты Северного Кавказа».

Все дело, Бахмунов, в этом последнем лозунге, а не в «диверсионных бандах».

В-шестых, о «переселении» и «государственной помощи» изложенное в этой статье говорит полнее и правильнее, так как Бахмунов никогда не был на месте расправы, а мы там были не раз.

Еще одно замечание: если Бахмуrow и его хозяева под словами «совместно с немцами» понимают предательское участие реакционных эмигрантов в нацистских формированиях, то, во-первых, расправиться следовало бы не только с «чеченцами» и «крымскими татарами», но и с самим русским народом, во-вторых, предатели бывают во всяком народе, но в цивилизованной истории не известен ни один пример, чтобы из-за преступников или даже групп преступников этого рода наказывались целые народы от новорожденного ребенка до столетнего старца. Наконец, мы всегда считали и считаем, что всякое явление имеет свое прошлое, и действительные причины недовольства народов советской властью надо искать в реакционно-деспотической сущности империалистического кремлевского Олимпа.

Так закончилась история целых республик и областей, так в этой части сталинской империей будущему взаимопониманию народов нанесен страшный удар. Отныне на Кавказе нет больше места никаким тираниям – безразлично, царским или вождистским, – отныне с народами Кавказа могут говорить только демократы социальные и национальные. На Кавказе нет больше людей, готовых сидеть под столом, когда кто-то будет сидеть на столе. На Кавказе нет больше дружбы и с теми, кто говорит и пишет о чем угодно, но только не о трагедии целых народов.

Может быть, уместно обратить внимание эмигрантской демократии и на то, что кремлевская олигархия задним числом пытается смягчить последствия своей глупости натравливанием грузин и осетин на чеченцев и ингушей (постановление ЦК ВКП(б) об опере Мурадели), осетин и кабардинцев – на дагестанцев, всех уцелевших северокавказцев – на русских, русских на северокавказцев (пересмотр истории борьбы Шамиля), и т. д. и т. п. За изредка проскальзывающими в советской прессе взрывами пропагандистского гнева скрывается нечто серьезное. Поэтому задача состоит в том, чтобы воспротивиться кремлевской политике, столь ярко выраженной в свое время Екатериной Второй: чтобы поссорить сии народы между собой, не надо жалеть денег.

Решение проблем грядущего в аспектах социальном и национальном предъявляет к русской эмигрантской демократии повышенные требования решительного разрыва с тупыми, вульгарными, оскорбительными установками, которые сами по себе могли бы стать знаменем антирусизма, в котором едва ли кто-нибудь из нас должен быть заинтересован.

Подготовка текста Гульнары Бекировой.

Цъары фæрстыл:

2. Ос-Бæгъатыры гæнах.
3. Хъæрмæдон.
4. Куыртта æмæ Тæгайы мæсыг.

*Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.*

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00064 от 30 марта 2012 г.

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

Учредитель: Министерство культуры и массовых коммуникаций РСО-Алания.

*Подписано к печати 01.06.12. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта МузI. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1000 экз. Заказ № 193. Цена свободная.*

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http://www.mahdug@mail.ru.

Тел.: гл. редактор – 25-09-64;

отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия, компют. – 25-22-47.

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Индекс 73247